

126
14

अथ

कठवल्लभाष्टकम्

| Katha Valli Bhaskyam.

श्रीशङ्कराचार्यप्रणीतम् ।

126
14

9254

98

कठवल्लि शास्त्रारंभः॥

126
14

नमो वते

क० भा०

१

वि५

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो वैवस्वताय मृत्यवे ब्रह्मविद्या कार्यायानविकेतसे च ॥ अथ
काठकोपनिषद् श्रीनां सुखार्थप्रबोधनार्थमल्पग्रंथावृत्तिरारभ्यते । संदर्भातोर्विसेरणम
त्यवसादनार्थस्य उपनिषद्वर्गस्य किंप्रत्ययांतस्य रूपमुपनिषदिति । उपनिषद्वदेन यद्या
चिखासितग्रंथप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषयाविद्योयते । केन पुनरर्थयोगेनोपनिषद्वदेन चि
द्योयत इत्युच्यते । ये मुमुक्षुवाद्दृष्टानुश्रविकविषयतृष्णासंतः उपनिषद्वद्वाचां वक्ष्य
माणलक्षणां विद्यामुपसद्योपगम्यतन्निष्ठतयानि श्रवयेन शीलयंतितेषामविद्यादेः
संसारबीजस्य विशरणां द्विसनादिनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते ।
तथा च वक्ष्यति । निचाय्यतं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति । एवीकविशेषणान्मुमुक्षु
चारैप ब्रह्मगमयति ती ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथा च वक्ष्यति
ब्रह्मप्राप्तौ विरजोऽब्रह्ममृत्युरिति । लोकादिब्रह्मजज्ञोयोऽग्निस्तद्विषयाया विद्यायाः
द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानाया स्वर्गलोकाफलप्राप्तित्वेह तुल्येन गर्तवासजन्मजरा

- दुपद्रववृंदस्य लोकांते रैषौ न पुन्येन प्रवृत्तस्य अवसादयितृत्वेन शैथिल्यापादनेन धातु-
 यो गादग्निविद्यापुपनिषदितुच्यते तथा ववक्ष्यति स्वर्गलोका अमृतत्वं भजंत इत्यादि। ननु
 च नपनिषच्छब्देन अध्यतारोग्यं यमसिक्तपूति उपनिषदमधीमेहऽध्यापयामरति चेव
 नैष दोषः अविद्यादिसंसारहेतुविशारणां सदर्थत्वर्थस्य ग्रंथमात्रेऽसंभवादिद्याया वसं-
 सवोद्वेगस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दोपपत्तेः। आयुर्वेदतमित्यादिवत्तस्मादिद्यायां मुख्य-
 यावत्पुपनिषच्छब्दो वक्तृते ग्रंथे तु न कौति एवमुपनिषन्तिवेचनेनैव विशिष्टाधिकारी विद्या-
 या मुक्तः विषयश्च विशिष्टः कौ विद्यायाः परं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतं प्रयोजनं वा स्या उपनिष-
 दआत्यंतिकी संसारनिवृत्तिर्ब्रह्म प्राप्ति लक्षणा संबंधश्चैवं ब्रह्म प्रयोजनेनोक्तः अतो
 यथोक्ताधिकारिविषयप्रयोजनसंबंधायाः विद्यायाः करतलन्यस्ता मलवत्प्रकाशक-
 त्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसंबंधाः एतावत्पुपनिषद्वत्तः ताः यथा प्रतिभातव्या-
 चक्ष्महेतवराख्यायिका विद्यास्त्यर्था। उक्तं। कामयमानः हवे इति वृत्तार्थस्मरणार्थो नि-
 पातो वाजमन्ते तद्वा नादिनिमित्तं अत्रोपशोपस्यं वाजमन्तः। रुदितो वातस्यापत्यं वाज-

क

स

क० भा० १ श्रवसः किल विजिता सर्वमेधेन इजेत त्फ लं कामयमानः स च तस्मिन् क्रतौ वै सैवेद सं
 सर्वं स्वधुने ददौ । दत्तवाना तस्य यजमानस्य हनविकेता नाम पुत्रः किलाऽस्य बभूव तं ऽहं न
 चिकेत संकुमारं प्रथमवयसं संतं अप्राप्त्य प्रजननशक्तिं वाळमेव भद्राऽस्ति क्य बुद्धिः पि
 तुर्हितं कामप्रयुक्ता आविवेश प्रविष्टवती कस्मिन्काळे इत्याह च त्विग्नः स देसो भ्यश्च दृष्टि
 गा सुजीयमाना सुविधानेनोपनीयमाना सुदक्षिणार्था सुगोषु सः आविष्ट भ्रष्टो न विकेताः
 अमन्यत कथमित्युच्यते पितो दकारत्यादिना दक्षिणार्था गावो विरोष्यंते । पीतं उदकं यानि
 स्नाः पीतो दकाः जग्यं भक्षितं तृणं यासि स्नाः जग्यं तृणाः दुग्धा दोहोक्षी राख्ये पासंताः दु
 ग्धदोहाः निरिन्द्रियाः अप्रजननसमर्थाः जीर्णानि व्यूला गाव इत्यर्थः यास्ता एव भरता गाः अस्ति १
 ग्मिा दक्षिणा बुध्याऽददत् प्रयच्छत् । अन्नदाः अन्नानंदा असुरवा नामात्येन द्येते लोकास्ताः स्य २
 जमान गच्छति । तदेवं कृत्व संपत्तिं निमित्तं पितुरनिष्ट फलं यथा पुत्रेण सुतानि चारणीयं आत्म
 प्रदानेनापि कृत्तु संपत्तिकृत्वेत्येवमत्वा पितरमुपगम्य सुहोवाच पितरं हे सातकस्मै अस्ति गिव ३
 शिषाय दक्षिणार्थं मां दास्यसि प्रयच्छसीत्येदेवमुक्तेनोपवित्रा उपक्षमाणा पिद्वितीयं तृतीयं

जालो
 तवान्

१
 न ३
 तत

मप्युवाच कस्मै मां दास्यसि कस्मै मां दास्यसीति नायं कुमार स्वभा इति कुड्मः सन् पिता तं ह पुत्रं विलोक्य
च मृत्युवैव स्वता यत्वा त्वां ददामि स एव मुक्तः पुत्रः एकांते परितो देव्यां चकार कथमित्युच्यते बहू
नौ शिष्याणां पुत्राणां वा एमि गच्छामि प्रथमः सन् मुखाया शिष्यादिवत्येत्यर्थः । मध्यमानां च बहू
नां मध्यमे ये वृत्त्या एमि नाधमया कदाचिदपि ते मेवं विशिष्टगुणमपि पुत्रं मां मृत्युवैव ददामि
मृत्युक्तवान् पिता स किं सिद्धमस्य कर्तव्यं प्रयोजनं मया प्रतेन करिष्यति यत्कर्तव्यं अद्य नूनं प्र
योजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशात् कृत्वा मिता तथापि तस्मिन्नुर्वचो मृषामाभूदित्येवं मत्वा परिदेव
ना पूर्वकमाह पितरं शोकाविष्टं किं मया कृतमिति अनुपश्य आलोचयति भालयानुक्रमेण यथा
येन प्रकारेण वृत्ताः पूर्वैः अति क्रान्ताः पितृ पिता महादयस्तव तां नृष्टुं च तेषां वृत्तमास्त्वा तुं अ
हं सिद्धं तं मानां चैव परसाधवो यथावर्तते तांश्च प्रतिपश्य आलोचयन् तथा न वृत्तेषां मृषां वृत्तं वर्तमा
नं वाऽस्ति तद्विपरीतमसतां वृत्तं मृषाकरणं वा न च मृषां कृत्वा कुश्चिदजरा मरो भवति यतः स
स्यमिव मर्त्या मनुष्यः पच्यते जीर्णो म्रियते मृत्वा च सस्यमिव जायते आविर्भवति पुनरेव म
नित्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन पालयात्मनः सत्यं प्रवय मां यमायेत्यभिप्रायः । स एव मु

इति

मया

करणं

३
 कः पिताऽत्मनः सत्यताये प्रेक्षया प्रास सचयमनवनंगत्वा तिस्रो रात्रीः उवा सयमे प्रेषिते प्रोष्यात्
 तममात्या नार्या वा उचुर्बोधयंतो वैश्वानरो ग्निरेव साक्षात्पुत्रिः सन् ब्राह्मणो गृहानुद
 रुन्निवृत्तस्य दाहं शमयंतश्वाग्नेरेतां पाद्या सनादिदानलक्षणां शांतिं कुर्वन्ति संतो ह राहुरहे
 वैवस्वतो दकं न चिकेत स पादार्थं यतश्चार्कैरेण प्रत्यवायश्चयते । आत्रा प्रतीक्षे । अनिर्जात प्राप्तिरिष्ट
 र्थं प्रार्थना आशा अनिर्जात प्राप्तिर्यथे प्रतीक्षणं प्रतीक्षाते आशं प्रतीक्षे संगतं सः संयोगजं फ
 लं सूनतां च सूनतादिप्रिया वा कृतं निजं च इष्टा एतैरष्टं यागजं पुत्रं माता मादिक्रियाजं फलं पुत्र
 पशूंश्च पुत्रांश्च पशूंश्च सर्वा नृएतत्सर्वं यथोक्तं वंदे आवर्जयतीना शयतीत्येतत्पुरुषस्या
 त्प्रेमधसोऽल्पप्रज्ञस्य यस्य स्याऽनश्नन्न अशुं जानो ब्राह्मणो गृहे वसति तस्मादनुपेक्षणीयः स
 वीवस्वोऽप्यतिथिरित्यर्थः एवमुक्तो मृत्कुरुवाच ॥ न चिकेत संतुपगम्य पुजापुरःसरं तिस्रो
 रात्रीर्यद्यस्मादवाप्सीः उषितवानसि गृहे मे मम अनश्नन्न नृहे ब्रह्मन्वातिथिः सन्न मस्यानमस्का
 राहंश्च तस्मान्नमस्तु न्यमस्तु जवतु हे ब्रह्मन् स्वस्ति भद्रं मेस्तु तस्माद्भवतोऽनश्नन्न मद्रह
 वासनिमित्तानुदोषात् त्राप्युप शमयेन यद्यपि भवदनुग्रहेण स वै मम स्वस्ति स्म्यतिथा
 पितृदधिकं संप्रसादनार्थं अनश्नन्नो विता मे वैकां ग प्रतिग्रीन्वरा न्वणीष्व अस्मि प्रतार्थं विशेषा
 ३

मार्ययस्यमत्रः न विवेता स्त्वाह यदिदितुर्वरान् शान्तसंकल्प उपशान्त संकल्पो यस्य मां प्रति य
 मं प्राप्य किं नु करिष्यति मम पुत्र इति स शान्तसंकल्पः सुमना प्रसन्नमना श्रयथा स्याद्दीतमुन्युः
 ग वीतरौषश्च गौतमो मम पिता मा भिमो प्रति हे मृत्यो विचक्ष्व स स्मृतं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं
 ति प्रमा मा मभि वदेत्प्रतीतो लब्धः स्मृतिः स एवा यं पुत्रो ममागत इत्येवं प्रत्यभिज्ञान नित्यर्थ एतत् प्रयो
 जनं त्रयाणां वराणां प्रथममाद्यं वरं देणे प्रार्थयेद्यं यद्यस्मिन् प्ररितो वरां मत्स्य रुचा च यथा बु
 दि स्वयि पुरस्तात् पूर्वमासीत्स्तह समन्विता पितुः सवभ तौ विप्रीति समन्वित सवपिता
 उदात्त तथैव प्रतीतः प्रीतवान् स नौ दानं किं एवौ दानं किः अरुणस्यापत्यमारुणिद्या मुष्यायणा
 दामस्य सृष्टामयानुज्ञातः सन्नितरा अपिरात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता सुप्ता वीतम
 द न्यु गत म न्यु श्व भविता स्यात् त्वां पुत्रं दंशि वान् दृष्टवान् समृत्यु मुखान् मृत्यु गोचरात्
 प्रमुक्तं संतं न चितो उवाच स्वर्गलोके रोगादि निमित्तं नयं किं न वि किं दपि नास्ति न च त
 त्र त्वं मृत्यो सह सा प्रभवस्य तो जरया युक्तः इह लोकं च त्वत्तो न विभेति कुतश्चित्तत्र किं
 के३

४

चोभे अशनायापियासेतीर्त्वा अतिक्रम्य शोक मतीत्य गच्छतीति शोकातिगः सन्मानसेन दुःखे
 न वर्जितो मोदते हृष्यति स्वर्गलोके दिव्ये एवं गुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्ति साधन
 भूतमग्निं सत्त्वं मृत्यु रथ्ये विस्मर सौ जानासीत्यर्थः । हे मृत्यो यतस्त्वं प्रब्रूहि कथय श्र
 दधानाय । अद्वावते मद्यं स्वर्गायितयेनामिना न चितेन स्वर्गलोकाः स्वर्गलोको येषां ते
 स्वर्गलोका यजमानाः । अमृतत्वं । अमरणा तां देवत्वं तजंते । प्राप्नुवंति तदेतदग्निविज्ञा
 नं द्वितीयेन वरेणारुणो मृत्योः प्रतितेयं प्रतेतु म्यं प्रब्रवीमि तत् त्वत्प्रार्थितं तु मे मम वचो नि
 बोध बुध्यस्वैकाग्रमनाः सन् स्वर्गं स्वर्गायहितं स्वर्गं साधनमग्निं हेनचिकेतः प्रजानन्
 विज्ञातवानहं संनित्यर्थः । प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च शिष्यबुद्धि समाधानार्थं वचनं मधु
 नाऽग्निं स्तोति अनन्तलोकासि अनन्त स्वर्गलोकं प्राप्ति साधनमित्येतत् अथो अपि प्रतिष्ठा
 माश्रयजगता विराट् रूपेण तमेन मग्निं जपो ज्यमानं चिद्विजानीति त्वं निहितं गु
 हायां विदुषां बुद्धौ निविष्टमित्यर्थः इदं श्रुतेर्वचनं लोकादिं लोकानामादिप्रथमशरीरत्वा
 दग्निं तं प्रकृतं न चिकेत सा प्रार्थितं मुवाचोक्तवान् मृत्युः तस्मै न चिकेत सोऽकिंचया इष्ट

स्थितं
 ४

१५५

५

कर्त्ता इति अति क्लृप्तं च जन्म मृत्यु किंच ब्रह्म जज्ञं ब्रह्मणो हि रण्यगर्भा
ज्जातो ब्रह्मजः ब्रह्मजश्चासौ तश्चेति ब्रह्मजज्ञः सार्वज्ञो ह्यसौ तं देवद्योतनं नादिगुणं न
वंतं ईयं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतः निवाप्य। ६ पुनरुच आत्मभावेन इमां स्वबुद्धिं प्रत्यक्षां शांतिं
य रतिः अत्यन्तमेति। अतिशयेनेति वेराजं पदं ज्ञानकर्म समुच्चयानुष्ठानेन प्राप्नोतीत्यर्थः।
इदानीं अग्निविज्ञानचयनफलं उपसंहरति प्रकरणं च। त्रिणाविकेतः। त्रयं यद्योक्तं तथा
ष्टकायावती कीयथा केत्येतद्विदित्वा अवगम्य यश्चेवमात्मरूपेणाग्निविदां श्रितेने निर्व
र्तयति नाविकेतमग्निं कर्तुं समुत्सुकाः शान्ता अधर्माः ५ ज्ञानरागे देशादिलक्षणान् पुरतः अ
गतः पूर्वमेव शरीरपातादित्यर्थः। प्रणोद्य। अपहाय शोकादि कोमान् सेदुःखैः विसर्जित इत्ये
तन्। मोदते स्वर्गलोके वेराजे विराट् आत्मस्वरूपप्रतिपत्त्या एव तत्तुभ्यमग्निर्विशोभनविकेतः
स्वर्गीयमग्निं वरमवृणीथा। प्रार्थितवानसिद्धितीयेन वरेण सोऽग्निर्विशोदते इत्युक्तं यस्मा
रः। किंच येतमग्निं तवेव नाम्ना प्रवक्ष्यति जनासः। जना इत्येव शोदतो मया वतुर्थः तुष्टेनाह
तीयं वरं नविकेतो वृणीषतस्मिंश्च दत्तेन पावाने बाहमित्यभिप्रायः। एतावद्व्यतिक्ता तेन
विधिप्रतिषेधार्थं नमत्र ब्राह्मणो वेगंतव्यं पदं ह्यस्त्वितं वस्तुनात्मतत्त्वविषयमाथात्म्यवि

स्वर्गसा
धनं
नू

५
५

१ क्रियाकारकफलाध्याशेषणलक्षणस्य स्वात्माविकस्याज्ञानस्य संसारकीलस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मलोकं
तु विज्ञानं
ज्ञानमसौ विधिप्रतिषेधार्थं विषयस्यात्मनि क्रियाकारकफलाध्याशेषणलक्षणस्य स्वात्माविकस्याज्ञानस्य संसारकीलस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मलोकं
तिक निश्चेयस प्रयोजनं वक्तव्यमित्युत्तरं ग्रंथ आरभ्यते। तमेतमर्थं द्वितीयं वरं प्राप्स्या
प्यक्तार्थत्वं तृतीयं वरं चरमात्मज्ञानमन्तरेणेत्याख्यायिकया प्रवयति। यतः पूर्वस्मात्क
र्म गोचरात्साध्यसाध्यं न लक्षणादित्यादिरक्तस्य आत्मज्ञाने अधिकार इति तन्निर्दार्थं
पुत्राद्युपन्यासेन प्रलोभनं क्रियते। नविकेतो उवाच तृतीयं वरं नविकेतो वृणीषेत्फक्तः स
कि न। येयं विचिंसा संशयः प्रते मते मनुष्ये अस्ति शरीरे द्वियमनो बुद्धिर्व्यतिरिक्तो देहांतरसंब
ध्यात्मेत्येकेनायमस्तीति वैकेनायमेव विधोऽस्तीति वैके अत्र याऽस्माकं न प्रत्य
येनापि शानुमानेन निर्णयविज्ञानं एतद्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थ इत्यत एतद्विधां
विजानीया महमनुशिष्टा ज्ञापितस्त्वया वराणां मेव वरः तृतीयोऽवशिष्टः। किमयमेकांत
तो निःश्रेयससाधनायात्मज्ञानादी न वेत्येतत्परीक्षणार्थमाहादेवैरप्यत्रे तस्मिन्वस्तु निवि
विकिं सितं संशयितं पुरा पूर्व न हि सुविज्ञेयं सुष्टु विज्ञेयं श्रुतमपि प्राकृतं जनेः सुताऽणु
सूक्ष्मः एषः आत्मा ख्याधर्मः अतोऽयमसंदिग्धफलं वरं नविकेतो वृणीषेत्। यतः
त्सोऽपराधं माकार्षीः अधमणमिवोत्तमर्णः अतिस्तज विमुच्येन वरं मा मां प्रति एवमुक्ता

२
कि

प्रं

न विकेताः आह देवै रशिविविविक्लिप्तं किलेति भवत एव नः अतं चंचलं त्वोयत यस्मान्न
 सुज्ञेयमात्मतत्वं आच्छादयति अतः पं डितै रपि वेदनीयत्वाद्वा सास्यधर्मस्यत्वा
 दृक्कतु ल्योऽन्यं हि तश्च न लभ्यो न चिच्छमानोपि अयनुवरोनिः श्रेयसप्राप्तिहेतुरतो ना
 न्यो वरस्तन्यः सदृशोऽस्य तस्य कश्चिदपि अनित्यफलत्वात् अन्यस्य सर्वस्य चेत्यभिप्रायः
 एवमुक्तोपि पुनः प्र लो जयनुवाच मृत्युः । शतायुषः शतं वर्षाणां यं विद्ये वा तान् शतायुषः पुन
 यो नानृणीष्व किंच गवादि लक्षणा नूतन नृपश्च न हस्तिवहिरण्यं बहस्तिहिरण्यं । अश्वं श्वं
 किंच भूमेः पृथिव्याः महद्वितीर्णं आयतं न माश्रयं मंडलं गज्यं वृणीष्व किंच सर्वमप्येतदनर्थ साम
 कं स्वयं वेद ल्यायु रित्यत आह स्वयं च जीवधारय शरीरं समग्रं । दिय कभापंशरदो वर्षाणि
 यावद्विद्वसि जीवितुं एतनु ल्यं एते न यथोपदिष्टे न सदृशमन्यमपि यदि मन्यसे वरं तमपि व
 णीष्व किंच वित्तं प्रभूतं हिरण्यरत्नादि चिरजीविकां च सह वित्ते न वीक्ष्य तत् किं बहु नां महत्यो नृ
 मो जा जान विकेतस्त्व मेधि भव किं नान्यत्कामानां दिव्यानां मानुषाणां च त्वात्वां कामना जंका
 महाशुभो २

काश्चेत्याः स्वरूपेण यावतीर्वा संख्यया यथावा चीयंते ग्रायेन प्रकारेण सर्वमेतदुक्तं वा
 नित्यं । स चापि न विकेताः तन्मृत्यु नोक्तं यथावत्प्रत्ययेन अवदत् प्रत्युच्चारितवान् । तस्य
 प्रत्युच्चारणेन तुष्टः स नृमृत्यु पुनरेवाह । वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं । दितुः । कथं तं न वि
 केतसंप्रब्रवीत्प्रायमाणः शिष्यो ग्यतां पश्यन् प्रियमाणः प्रीतिमनुभवन् महात्मा अक्षुद्र
 बुद्धिः वरं तव वतुर्थमिह प्रीतिनिमित्तं मयि दात्री ददा मिनूयः पुनः प्रयच्छामि तवेव न विकेत
 सो नाम्ना अजिधानेन प्रसिद्धो भविता मयो व्यमानो यमग्निरिव स्रंकां शब्दवती रत्नम
 यी मिमांसा मां इमां अनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्वीकुरु । स्वीकृत्वाऽकु सितानां तिकर्म
 मयी गृहाण अन्यदपि कर्म विज्ञानमनेकफलहेतुत्वात् स्वीकुरु वित्यर्थः । पुनरपि कर्मसूक्तिमे
 वाह । त्रिणा विकेतः त्रिः कुलो ना विकेतो मिः चितो येन सः त्रिणा विकेतः तद्विज्ञानस्तदध्ययनः
 तदनुष्ठानवान् वा त्रिभिर्मित् पित्रा चौर्यं चैत्यप्राप्य संधिं संधानं संबधं मात्राद्यनुशासनं यथा
 वत्प्राप्येतत्तद्विप्रा माण्यकारणं श्रुत्यंतरादवगम्यते । यथा मातृमा नित्यादेः वेदस्य ति शिष्ट
 वीप्रत्यक्षानुमानाऽगमैर्वीते न्योहि विशुद्धिः प्रत्यक्षा त्रिः कर्मकृत इत्या २ ध्ययनदानानां

७

वंतः वयं चेत्वा वां जीविते पितृवैव जीविष्यामो याव द्याम्यपदे त्वमीशिष्य सिप्रभुः स्याः कथं हि मर्त्यस्त्व इति विष
 या समेत्य अन्यं धनं युष्मद्वेत्त। वरसूतमेवरणीयः सरवयदात्मविज्ञानं यतश्चा जीर्यतां वयोहानिम्
 प्राप्नुवताममृतानां सकाशमुपेत्य उपगम्य आत्मन उक्तं प्रयोजनं तं प्राप्नुयन्ते न्यः प्रजान् न
 पतन्मानः स्वयं तु जीर्यन्मर्त्यः जलामरणावान् कथं स्तुः
 धिर्वीर्यं स्तुः श्रुत्वा तं रीक्षादि लोकोपेक्षया तस्योतिष्ठतीति कथं स्तुः सन् कथं विवेकिभिः प्रार्थनीयं
 नीयं पुत्रवित्तहिरण्यद्यस्त्रिंशुणीते कृतदा स्य इति पागांतरं न सिध्यति अक्षरं योजनं तेषु
 पुत्रादिष्वस्वास्त्विति स्तात्येपेण वत्तनं यस्य स तदा स्तुः न तो अधिकतरं पुरुषार्थं दुः प्रापमपि प्रा
 यपि स्तुः कृतदा स्तुः सवेन कश्चित्तदा सारजः तदर्थं स्यादिति त्वर्थः ॥ सर्वो ह्युपर्युपर्येव
 बुभूषतिलोकः तस्मान्न पुत्र वित्तादिनिर्लोभे प्रलोभ्यो ह किंच भूयः प्रमुखा न वर्ण इति
 प्रमोदान्न वस्तिरूपतया अपि ध्यायन् निरूपयन् यथा वदति दीर्घजीविते को विवेकी रमे
 त अतो विहायानित्यैः कामैः प्रलोभनं यन्मया प्रार्थितं यस्मिन् प्रेत इदं विविक्तिस्त्वं विवि
 कित्संति अस्ति नास्तीत्येवं प्रकारं हे मर्त्या सो परायण परलोक विषये महति महत्प्रयोजन निमित्ते

पु

समा
१ र्णी
स्या
प्रयः
वि
म
कस्मा

आत्मनो निर्लीय विज्ञानं यत इति कथं यतोऽस्मत्पुं किं बहुना यो यं प्रकृत आत्मविषयो वरो गूढं गह
 नं दुर्विवेचनं प्राप्नोऽनुप्रविष्टः स्तद्धरादन्यमविवेकिनिः प्रार्थनीयमनित्यविषयं वरं न विकृता
 नवृत्ते मनसापीति श्रुतेर्वचनमिति ॥ इति कटवल्ली प्रथमवल्ली भाष्यं समाप्तं ॥ परिश्रयजि
 ष्यं विद्यायोग्यतां वा वागम्य आह। अन्यत्पथो गवश्चेत्योनिः श्रेयसंतथान्यदु त अपि च प्रेयः प्रियतरम
 पिते प्रेयः श्रेयसी उभे नानार्थे निन्प्रयो जने सति पुरुष मधिकृतं वर्णाश्रमादिविशिष्टं सिनी
 तो बध्नीतः तात्पर्यामात्मकर्तव्यतया प्रयुज्यते सर्वः पुरुषः श्रेयः प्रेयः सोऽर्ह्युदयामृतत्वार्थी पुरुषः
 प्रवर्तते। अतः श्रेयः प्रेयोजनकर्तव्यतया तात्पर्या बद्ध इत्युच्यते सर्वः पुरुषः तेषु च येषु के कुरुष संबंधे नी
 विद्याऽविद्यारूपत्वाद् द्विरुद्वेद इत्यन्यतराऽपरित्यागेन केन पुरुषेण सदानुष्ठानं मशक्यत्वात् तयो
 र्हित्वाऽविद्यारूपं प्रेयः श्रेयः केवलमाददानस्य उपादानं कुर्वतः साधुशोभनं शिवं च वति। यस्त्व
 इरदशी विमूढोऽपीत्युतैः धर्मात् पुरुषार्थात् पारमार्थिकाभ्यां ज्ञानानि तात्पर्यात् प्रयव
 त इत्यर्थः। कोऽप्युत प्रयोच्यते उपादत्त इत्येतत्तदुभे अपि कर्तुं स्यात्तत्पुरुषेण विमर्श
 प्रयश्च आदत्तं बाहुल्येन लोक इत्युच्यते। सत्यं स्वायत्तं तथापि सानतः फलतश्च मंदबुद्धीतांदुर्वि

य

८
८
समर

वेकुरु पेसती गामि श्री तते इ वपुरुषं आदितः प्राप्नुतः श्रेयश्च प्रेयश्च अतो हं स इ वां त सः पयः तो श्रे
यः प्रेयः पदार्थी संपरित्य संम्य क्य रिगम्य सम्यङ् न सा आलोच्य गुरु लोचनं विचिनक्ति चक्रे
ति धीरः धीमान् विविज्य च श्रेयो हि श्रेय ए वाऽसि वृणीते प्रेय सोऽप्यर्हितत्वात् को सो
धीरो यस्तु मंदोऽत्यबुद्धिः स विवेका सामर्थ्यात् योगक्षेम निमित्तं शरीराद्युपवयवक्षण
निमित्तमित्येतत् प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणं वृणीते । सत्त्वं पुनः पुनर्मया प्रलोच्यमानो विप्रिया
नूपुत्रा दीनप्रियरूपाश्चाऽप्सरः प्रललितलक्षणान् कामान् निधाय चिंतयन् तेषामनि
त्यासारत्वादिवोषान् न विवेकोऽत्यस्माक्षीः अतिस्पृहवान्परित्यक्तवान् असि अहो बु
द्धि मत्तातवनेतामवाप्तवानसि संकांस्तत्किं कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तां वित्तमयीं धनप्रा
यां पस्यां स तौ मज्जंति सीदंति बहवोऽनेके मूढा मनुष्याः तयोः श्रेय आदीदेन स्य सा
वुजवति हियतेऽर्थाद्युपेया वृणीत इत्युक्तं - तत्कस्माद्ये तो दूरं दूरेण महतां तरेण यतो
ते विपरितेऽन्योन्यावत रूपे विवेकाऽविवेकात्मकत्वात् तेषां प्रकाशादिव विव
ची विष्णो नानागती पितृ फले संसार मोक्षहेतुत्वेनेत्येतत् केत इत्यर्थः

मा
मयना
न

मतागितं कौहे करोमि सत्यसंकल्पो ह्यहं देवो ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्यलोके सर्वास्तान्
कामांश्चंदत इच्छातः - प्रार्थयस्व किंचिदमाः दिव्या अप्सरसोरमयं तेषु रुषा निति रामो सहस्रं
वर्तत इति सरथाः सूर्याः सवादिनास्ताश्च न हिलं भनीया प्रापणीया इदृशा एवं विधामनुष्येः मर्त्ये
अस्मादिदं प्रसादमंतरण आभिर्मत्प्रताभिर्मया दत्ता सिः परिवारयस्व आत्मानं पादप्रक्षालादिना
शुश्रूषां कारयात्मन इत्यर्थः हेन विवेको मरणं मरणसंबधं प्रज्जं प्रेत्येति सिनास्तीति का कदंतपरिह्रा
रूपं । मानु प्राक्षान्ने वंपशुमर्हसि एवंप्रलोच्यमानो पिनचिकेतामहाहृदवदशोभ्य आह श्वोभविष्यंति
न न विष्यंति चेति संदिश्यमानमेव रणं नावो न वनं लवोपन्यस्तानां नोगानां ते श्वोभावाः किंच मर्त्यस्थम
नुष्यस्य अंतर्कहे मूच्यो देतस्सर्वे दिव्याणां ते जस्तज्जरयंत्यपक्षयंत्यप्सरसः प्रवृत्तयो नोगा अनर्थारिव
एते धर्मवीर्यप्रजाते जीयरी प्रवृत्तीनां क्षपयितृत्वात् । यां वा पि दीर्घजीविकां त्वं द्विस्सितनापि शृणु
सर्वयद्वमयापि जीवितमायुरन्यमेव किमुत अस्मदादि दीर्घजीविकाऽतस्तवैव तिष्ठतु वाहार
थादयः तथा नृत्तगीतव किंच प्रभूतेन विवेनेन तर्पणीयो मनुष्यो न हि वि - तलाशो लोके कस्य वि
त्तसिकरो दृष्टः । यदि नाम अस्माकं वि - ततस्मास्याहं स्यामहे प्राप्स्यामहे इत्येतत् वित्तमदाक्षमदृष्ट

व क्षणदुःखप्रबंधारूढ एव नतीत्यर्थः। प्रायेणैवंविध एव लोको यस्तु भेदोर्थो सहस्रेषु कश्चिदेवा
 त्मविद्भवति त्वद्विधो यस्माद्ब्रह्मणा यापि भवणा यं श्रोतुमपि यो न लभ्यः आत्मा बहु भिरनेकैः
 भूतैः त्वतोपि बहवोऽनेके अन्ये यमात्मानं न विदुः न विंदति अभागिनो असंस्कृतात्मानो न
 अ विजानीयुः। किंच रस्य वक्ता प्याभ्यर्षोऽदुतवदेव अनेके
 लु कश्चिदेव न वतितथा श्रुत्वाऽप्यस्यात्मनः कुरा लो निपुण एवानेकेषु लब्धा कश्चिदेव न वति
 यस्मादाभ्यर्षो जाता कश्चिदेव कुरा लानुशिष्टः। कुरा लेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः स न क
 मा न्न हि न रण मनुष्येण अवर्त्तमानो वेरेण हीने न प्राकृतबुद्धिनेयेतत्
 उक्त एष आत्मा यत्वं मां दृष्टुं सिन हि सुदुःसम्यग् विज्ञेयो विज्ञातुं शक्यो यस्माद्बुद्ध्या अस्ति
 नास्तिकर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्ध इत्याद्यनेकधा विंत्यमानो वादिभिः कथंपुनः सुविज्ञेय इत्यु
 च्यते अनन्य प्रोक्ते अनन्ये नाप्यगद्विनिः ऽचार्येण प्रतिपाद्य ब्रह्मात्मनः तेन प्रो
 क्ते उक्ते आमगतिः अनेका अस्ति नास्तीत्यादि लक्षणा वितागतिः अत्रास्मिन्नात्मनि नास्ति
 न विद्यते सर्व विकल्पगतिप्रत्यस्तमितत्वादात्मनः अथवा स्वात्मनः तेन अन्यस्मिन्नात्मनि
 नि क

१५ बगतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्यात्तावात्ज्ञानस्य ह्येवानिष्टाय तश्चात्मैकत्वविज्ञानं प्रोक्तं ५१

प्रोक्तेऽनन्यप्रोक्ते गतिः अन्यत्रास्याऽवगंतव्या तावान्न गतिरत्रावशिष्य संसारगतिर्वीऽत्रना ते
 स्य नन्य आत्मनि नांतरीय कलात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य। अथवा प्रोच्यमान ब्रह्मा
 त्मभूतेनाचार्येण प्रोक्ते आत्मनि अगति
 रनवबोधोऽपरिज्ञानं अत्र नास्ति न वत्येवावगति स्तद्विषया श्रोतुः न दं न्याहमित्याचार्यस्य न
 वित्यर्थः। एवं सुविज्ञेय आत्मा आगमवत्ताचार्येणानन्यतया प्रोक्तः इतरथा अणीयान अणु
 प्रमाणादपि संपद्यते आत्मा अतर्क्य अतर्क्यः स्वबुद्ध्याऽसूहेन केवलं न तर्क्यमाणो अ
 णुपरिमाणो केन वित्स्यापिते आत्मनि तौ तेऽणुतरमन्योऽसूहेतिततोप्यन्योऽणुतममिति।
 न हितर्कस्य निष्ठा क्वचिद्विद्यते अतो अनन्यप्रोक्ते आत्मन्युत्पन्ना येपमागमप्रतिपाद्य
 ममतिर्नैष तर्क्येण स्वबुध्यसूहमात्रेण अपनेपान प्रापणीयेत्यर्थः नापनेतव्या न हंत
 त्या तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किंचिदेव कल्पयति अतएव येमागम
 प्रभूता मतिरन्ये नैवाऽगमातिज्ञेनाचार्येणैव तार्किकाश्रोता सती सुज्ञा नापनवति
 हे प्रप्रियत

प्रकाशः सातर्कागम्यामतिरित्युच्यते यां त्वं प्रति मद्दूरप्रदोनेन आपः प्राप्तवानसि सत्यावितथ
 विषयाधितिः यस्य तव सत्त्वं सत्यधितिः बतः सीत्युक्तं कैपयः - आह मृत्युर्न विकेत सवश्य
 माणविज्ञानसुतयेत्यादिकृत्वबुद्धौ नो स्मर्यं नूयात् तव तात् तव तु अन्यः पुत्रः शिष्यावाप्र
 णकीदृक् पादकृत्वेन विकेतः प्रष्टुपुनरपि तुष्ट आह जानाम्यहं शोवधिनिधिः कर्मफलल
 क्षणेति धिरेव प्रार्थ्यत इति अस्मा वनि - न्यमनित्य इति जानामि न हि यस्माद नित्ये रघुवेः
 नित्यं ध्रुवं तत्प्राप्यते परमात्मा स्वः शोवधिः स्वनित्यः सुखात्मकः शोवधिः स एवाऽनित्ये ईदृ
 प्राप्यते हि यतः ततस्तस्मान्मया जानता येनित्यमनित्यसाधनेन प्राप्यत इति नाविकेतश्चि
 तोऽग्निरनित्ये ईदृशेः पश्चादिति स्वर्गसुखसाधनं नूतोऽग्निनिर्वर्तित इत्यर्थः तेनाह -
 मधिकाराय नो नित्यं यास्यं स्थानं स्वर्गीयं नित्यमापेक्षिकं प्राप्तवानस्मि त्वं तु कामस्याग्निं
 समाप्तिं अत्र हि सर्वे कामाः परिसमाप्ता जगतः साध्यात्मा धिचूताधिदैवादेः प्रतिष्ठा माश्र
 यं सार्वभौमकत्वात् कृतोः फलं हे रार्त्तं पदं अनंत्यं आनतं अतएव स्पष्टं परं निष्ठां स्तो १०
 मं। स्तुत्यं महत् अणिमाद्यैश्वर्याद्येनैकगुणसंहतं स्तोमं वनमहत्त्वं निरतिशयत्वात् स्तोमं
 महत् उरुगायविस्तीर्णागतिप्रतिष्ठां स्थितिं आत्मनो नुत्तमामपि दृष्ट्वा च त्यागैर्यथाधीमा

याचाऽविद्याप्रेयो विषयाविद्येति च श्रेयो विषया ज्ञातानि जीताऽवगता पंडितैस्तत्र विद्यामी
 प्सि नं विद्यार्थिनं न विकेत सत्त्वा महत्तमं न्येकस्माद्यस्माद विदुषु द्वि प्रतोमिनः कामा अपसरस
 प्रभृतयो बहवो पितृत्वात् नोऽलौक्यं तन विच्छेदं कृतवन्तः श्रेयो मार्गो दातोपनो गतिवांछा संपा
 दनेन अतो विद्यार्थिनं श्रेयो भाजनं मन्यो इत्यसि प्रायः। ये तु संसारभाजिन अविद्यायामंत
 नि रे मध्ये द्यौर्न ते इव तमसि वर्तमानाः वेक्ष्य मानाः पुनपश्चादिः नृक्षया शशतेः स्वयं धीराः प्रज्ञा ५५
 वन्तः पंडिताः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमाना सोदृष्टं मया माणा अत्यर्थं कुटिलामने करूपां ग
 तिं गच्छन्ते जरा मरणरोगादिदुःखैः पर्यति परिगच्छन्ति मृदा अविवेकिनोऽधेनैव विवि ६
 नेनैव नियमाना विषमेषु यथा बहवो धामा हांत मनर्थं मृच्छन्ति तद्वदत एव मूढत्वात् न सांप
 क रायः संपरायः परलोत त्यासि प्रयाजनः साधन विशेष शास्त्रीयः सांपरायः सवबालमविवे
 किनं प्रतिन प्रतिभाति न प्रकाशते नोपतिष्ठते इत्येतत् प्रमाद्यंतं प्रमादं कुर्वन्तं पुनरुपरादि
 प्रयोजनेनैवा सक्तमनः तथा वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेन अविवेकेन मूढं तमसा छन्नं सं तं अ ७
 यमेव लोको योऽप्यदृश्यमानस्मिन्नयानादिविशिष्टो नास्ति परोदृष्टो लोक इत्येव मम नन
 शीलो माती पुनः पुनर्जीत्वा वशं मदधीनता मापद्यते मम मृत्योर्मम जननमरणादिल
 प्रतिभाति संपरे इयत इति ५

क० भा० दस्तिलोके वस्तु तत्तेनैवात्मना नित्येनात्मवत्सत्तितदात्मना विनिर्मुक्तं असत्संपद्यते तस्मादसा
 वेवात्मा अणारणीया महती महीयान सर्वतामरूपवस्तुधाधिकत्वात् सत्तामास्य जंतो ब्रह्मादि
 १२ व स्तंबं धर्मे तस्य प्राणि जातस्य गुहायां हृदये निहितः आत्मनस्तत्स्थित इत्यर्थः । तस्मात्मानंदर्शनं
 व अणामनन विज्ञानं त्रिंशं अकुरु रका मोद शरदृष्टवाप्य विषयो परत बुद्धि रित्यर्थः । यदा व एव तदा
 मन आदीनि करणानि धातवः शरीरस्य धारणात् प्रसीदंतीत्येषां धातु नो प्रसादादात्मनो महिमानं
 कर्मनिमित्तवद्विषय रहितं पश्यत्यपमहमस्मीति क्षो सो द्विजानां तिततो विगतशोको भवति अ
 न्यथा दुर्विज्ञेयो यमात्मा कामिति प्राकृतपुरुषः । यस्मादासीनोऽवस्थितोऽवत्त एव स न दूरं प्रव
 जति शयानो याति सर्वतः एवं असा वात्मा देवो मदाऽमदः समदोऽमदश्च सहर्षो हर्षश्च विरुद्ध
 धर्मवान् अतोऽशक्यत्वाद्वा तुं कस्तमदाऽमदं देवं मदन्या जातु महति अस्मादादेरेव सस्म बुद्धे
 कस्यचि पंडितस्यैव विज्ञेयो यमात्मा स्थिति गति नित्या नित्यादि विरुद्धा नैक धर्मा धाधिकत्वाद्दिरु
 त् १२ द्धर्मत्वादि अरूप इव चिंतामणी वद वनासते आतो दुर्विज्ञेयत्वे दर्शयति कस्तमद न्या जातु महती
 ति करणानामुपशमः शयनं करणजनितस्य कदेश विज्ञानस्यापशमः शयानस्य न वति यदा
 त्रैवं केवलं सामान्य विज्ञानत्वात् सर्वं तो यातीव यदा विशेष विज्ञानं स्थिररूपेण स्थित एव स
 न आदि गति पुनरुपाधिकत्वाद्दूरं अजतीव सर्वहं ववर्तते तद्विज्ञानाच्च शोकात्पय इत्यो तदं इति

यं न अत्यस्त्राक्षीः परमेवाकांक्षन् । अतिरुष्टवानसि सर्वमेतत्संसारभोगजातं अहो वताऽ
 नुत्तमगुणमित्येतां तु मिच्छसि आत्मानं तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शितमस्येति दुर्दर्शोऽसूक्ष्मत्वात् तं
 गृहं गहनं अनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारः प्रद्युम्नमित्येतत् । गुहाहितं गुहायां बुद्धौ स्थितं
 तत्रोपलभ्यत्वात् । गकरेष्टं । गकरविषमं अनेकानर्थसंकटे तिष्ठति ती गकरं पुंयत एव गृहं
 मनुप्रविष्टो गुहोऽहितश्च अतो गकरेष्टः अतो दुर्दर्शः तं पुराणपुरातनं अध्यात्मयोगाधिगमेन
 विषयेत्यप्रतिसंस्तुत्येव तस्य आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगः तस्य अधिगमनेन मत्वा देवं आ
 त्मानं धीरो हरी शोको आत्मनो उत्कर्षो पकर्षयोः अजवात जहाति । किं व एतदात्मतत्वं यदहं
 ८ आकाशकामिततश्च त्रौर्षसकाशात् सम्यक् आत्मनो वनपरिगृह्य उपादाय मर्त्यो मरणधर्मा ध
 मोदनयेतं धर्मं प्रहृष्ट उद्यम्येष्टथ कृत्य शरीरादेः अंशं धर्मं एतमात्मानं । आण्यप्राण्य सम
 र्थो विद्वान् मोदते मोदनीयं हर्षणीयं आत्मानं लब्ध्वा तदेतदेवं विधं ब्रह्म सप्रभव नैविके
 पा तसंत्वा प्रति अहं तदारं विवृतं अतिमुखी नूतं मन्ये मोक्षाहं त्वां मन्ये इत्यति प्रायः । यद्य
 हं योग्यं प्रसन्ने आसि न गवन्मो प्रति । अन्यत्र धर्माच्छास्त्री पाधर्मानुष्ठानात्सुखात्कैर

तमानसश्वाः चार्यवानप्रज्ञानेन यथोक्तमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः। यस्त्वेवं न तोयस्यात्मनो ब्रह्म
क्षेत्रे सर्वधर्मविधारकेऽपि सर्वत्राणवृत्तेऽनेन भोदने भ्रान्तं भवतः स्यात्तौ सर्वहारापि मृत्युः य
स्याप्यस्य न मिवा भोदने स्यात्पस्य न त्वेव्यपयीतस्तं प्राक् बुद्धिः यथा तस्य अधनरहितः स न क इच्छा
इच्छा एव यत्तै यो साधनवानिवेत्यर्थः वेदविज्ञानातिप्रवृत्तस्य आत्मेति ॥ इति द्वितीयवर्गी नाथं ॥
॥ अतः पितृतावित्यस्यावल्याः संबंधो विद्यऽविद्येना नो विरुद्धफल इत्यप्यन्यस्तेन तु स फले ते यथाव
द्विर्णीते तन्निर्णायार्थं यत्तु रूपककृत्य ना तथावप्रतिपत्तिरसौ कर्ममेवं च प्राप्य प्राप्तं गंतव्यं वि
चेकार्यं दावात्माना बुपन्यते। अतः सत्यं अवश्यं तावि- त्वात्कर्मफलं पितृता एव सत्तु कर्मफलं
पितृता नुक्ते- नेतरस्तथापि पातसंबंधा मिबंतावित्युच्यते छत्रिण्यापन सुखं स्वयं कृतस्य त
कर्मणः अतमिति पूर्वण संबंधः। लोके अस्मिं छरीरे गुहा गुहा यो बुद्धौ प्रविष्टो परमेवात्पुरुषा पगर्ज
काश संख्या नापक्षपापरमं परस्य व ब्रह्मणो र्धं स्ताने परार्धं तस्मिन्नि पर ब्रह्मोपलभ्यते। त
स्मिन्परमे परार्धं हादी काशे प्रविष्टावित्यर्थः। तो वच्छापातपाविवविलक्षणे संसारित्वा स
सारित्वेन ब्रह्मविदो वदंति कथयंति। न केवलं मकर्मिण एव वदंति पंचांग गृहस्था ये व त्रिणात्रि
केतास्त्रिः कृत्वा नाविकेता अपिः चितो ये ते त्रिणात्रिकेताः यः सेतुः सेतुरिव सेतुः इजाना
यो

७ बुद्धिं तद्व्यवसायलक्षणं सारथिं विद्वि बुद्धि नेतृ प्रधानवाच्यं रस्य ७

नौ यजमाना नौ कर्मिणौ दुःखसंतरणार्थं चान्ताविके तो ग्निस्तव यं जातुं वेतुं वशकं म सि शकु वै
रः किंच यवा मयं न यभन्ये स सा पारंति तीर्षतां तर्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां य सरमा भ्रय मक्षीं आत्मा
शकुवंतः रव्यं ब्रह्म तच्च जातुं शकं म पि परावरे ब्रह्मणी कर्मि ब्रह्मविदा भ्रय वेदितव्ये इति वाक्यार्थः तयोरेव
त्युपन्यासः कृतः अतः पितृतावितित उपाधिकृतः संसारी विद्याऽविद्ययो रधि कृतो मोक्षगमना ये
यसंसारगमना यवतस्य तदुभयगमने साधनो रथः क- ल्यते तत्र ॥ आत्मानं स तपं संसारिणो र- तमा
धिनं रथस्वामिनं विद्वि जानीहि। शरीरं रथमेव तु रथवद् यस्या नीये विद्वि यो गुरुः स मायात्वा
छरीरस्य सारथि नेतृ प्रधानं रथः सर्व हि देह गतं कार्यं बुद्धि कर्तव्यमेव प्राप्येण मिनः सकल्य
विकल्पादिलक्षणा प्र- गृह्य शानां विद्वि। मनसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रा दीनि कर्णानि प्रवर्तते
रशन ये वाश्वाः इंद्रियाणि वृक्ष रदीनि हयानाहुः। रथकल्पना कुशलाः शरीर रथा कर्षणसा
मान्या तानि वेदियेषु हयत्वेन परिकल्पितेषु गोचरा मार्गान् रूपादीनि विषया विद्वि। आत्मे दि
यमनो युक्तं शरीरे दि यमनो त्रिः सहितं संयुक्तं आत्मानं प्रोक्तेति संसारी त्याहुः म- नी
षिणः विवेकिनः न हि केवलं स्यात्मानो प्रोक्तु त्वमस्ति बुद्ध्या धु पाधिकृतमेव तस्य प्रोक्तं त्वं त
था च श्रुत्यं तं केवलं स्यात्प्रोक्तु त्वमवदंति ध्यायती बले लायती वेत्यादि। एव सति व

क. ता.
१६

क्षमाणां रथकल्पनया वैलव्यस्य पदस्य आत्मतया प्रतिपत्तिरूपपद्यते न अन्यथा स्वप्नावानति
 क्रमात् । तत्रैव सतियस्तु बुद्ध्या रथः सारथिरविज्ञानवान् अनिपुणः अविवेकी प्रवृत्तौ च नि
 वृत्तौ च भवति । यथेतद्वारथवर्षा यामयुक्ते नाप्रगृहीतेना समाहितेन मया सा
 प्रगृहस्थानीयेन संक्षोभयुक्तो भवति । तस्या कुशलस्य बुद्धिः सारथे रिंदि याण्य श्वस्थानीया
 नि अवश्यानि अशस्यो न्यनिवारणीया नि दुष्टाश्वा अदांता रवा इवेतर सारथे र्ववति । य
 स्तु पुनः पूर्वीक विपरीतः सारथि र्भवति विज्ञानवान् प्रगृहीत मानाः समाहिते विने सदा
 तस्या श्वस्थानीयानी दि याणी प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वाशक्या निवश्या निदांताः सदाश्वा इ
 वेतर सारथेः तं पूर्वीकस्या विज्ञानवतोऽबुद्धि सारथे रिदं फलमाहायस्त्वविज्ञानवान्
 भवति अमनस्कः अप्रगृहीतमनस्कः सतत एवाभुविः सदैव न सरथी तत्पूर्वीक मक्षरं य
 त्वरं पदमाप्नोति तेन सारथि नान के च भो नाप्नोति संसारं वज्रममरणा लक्षणमधिग
 छति यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान् विज्ञानवत्सारथ्युपेतो रथि विद्वानित्येतत् । युक्तमनाः
 समनस्कः सतत एव सदाभुविः सतत तपदमाप्नोति यस्मादात्मा मदा प्रव्युतः सन्नयः १४
 पुनर्न जायते संसारे । किं तत्पदमित्याह । विज्ञान सारथि र्यस्तु यो विवेक बुद्धि सारथिः

६

न
उत्पत्ति

अशरीरं स्वरूपेणाकाशकल्पः आत्मा तमशरीरं शरीरेषु देवपितृ मनुष्यादि शरीरेषु अनवस्थेषु अवस्थि
 तिरहितेषु अवस्थितं नित्यं अचिकृतमित्येतत् महोत्तमं महत्त्वम्यापेक्षिकवरी कायामाह । विद्वे व्यापिनं
 आत्मानं आत्मग्रहणं स्वतोऽन्यत्वे प्रदर्शनाय आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यः तमोद शमात्मा
 नं मत्वा अपमहमिति धीरो धीमान् भवति । नद्येव विधस्यात्मविदः शोकोपपत्तिः यद्यपि दुर्विज्ञे
 यो यमात्मा तथाप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह । नायमात्मा प्रवचनेन अनेक वेद सीकरणेन लज्जा
 ज्ञेयः । नापि मेघयाग्रंथा र्थधारणशक्त्या न बर्नाश्रितेन केवलेन केनतर्हिल न्यस्त्युच्यते । हु
 यमेवं स्वमात्मानमेष साधको बभूवुत प्रार्थयते तेनैवात्मना वरिषा स्वमात्मानं ज्ञायत इत्येतत् । य
 निष्कामस्यात्मानमेव प्रार्थयतः । आत्मनेवात्मानं न्य इत्यर्थः । कथं न न्य इत्युच्यते तस्यात्मकामस्ये
 ष आत्मा विद्यते प्रकाशयति पारमार्थिकीं स्वातन्त्र्यं स्वकीयां स्वयाधार्म्यमित्यर्थः । किं व अन्य
 तदुच्यते तस्य विद्वद्भिरुच्यते तस्मिन् विहितं तत्पापकर्मिणोऽविरतोऽनुपरतो नापि इन्द्रियलोत्याद
 शो तोऽनुपरतो नापि असमीहितोऽनेकाग्रमना विक्षिप्तचित्तो समाहितचित्तो विसन्न समाधान
 फलार्थित्यान्तापरांतमानसो व्याहृतचित्तः केन प्राप्नुयादिति उच्यते । प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेन ए
 नं प्रकृतमात्मानं मायावत् यस्तु दुश्चरितो हिरतः इन्द्रियलोत्या ब्रह्मसमाहितचित्तः समाधान फलादप्युपशान्ति

१५ त
च
म
गं
३

होश्च भ्रं एव पुरुषः सर्वप्रणामः। ततो यस्य परस्य प्रसंगं निवारयन्नाह पुरुषान्न परं किं विदिति। य
स्मान्नास्ति पुरुषास्त्रिमात्रघनात्परं किं विदपि च स्वतंत्रं तस्मात्स क्षमत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वा नांसा
काष्टपर्यवसानं। अत्र हीदिये मय आरभ्य स क्षमत्वादिपरिसमाप्तं। अतएव च गंतुं सर्वगतिमतां
संसारिणां पराप्रकृष्टागतिः। यद्वा न निवर्तत इति स्मृतेः। ननु गतिश्चेदागत्यापि न विनश्यत्कथं
यस्माद् यो न जायत इति। नैदोषः। सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरवगतिरित्युपचर्यते प्रत्यगा
त्मत्वं च दर्शितमिंद्रियेनो बुद्धिपरत्वेन यो हि गंतोऽगतां प्रत्यग्रपंगच्छति अनात्मनस्तत्
विपर्ययेणा तथा च श्रुतिः। अतश्च गच्छन्नुपारयिष्यमवत्त्याद्या। यो न च दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं सर्वे
षपुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादि संबर्षतेषु न तेषु गुढः संवतो दर्शनं अवगतादि कर्मा विद्यामायाद्युक्तोऽ
तएवात्मानं प्रकाशते आत्मत्वेन कस्यचित् अहोति नीरादुरवगात्या विविजामायावेयं। यदर्थं सर्व
जंतुः परमार्थता परमार्थसंतत्वा पिरवंबोध्यमानोऽहं परमात्मेति च न गृह्णाति अनात्मानं देहं दि
यादि संघातमात्मनो दृश्यमानमपि घटादिवत्। आत्मत्वेनाहममुष्यपुत्र इत्यन्यमानोऽपि गृह्णाति न
तं परस्यैव मायया मो मुह्यमानः सर्वलोकोयं बन्धमीति। तथा च स्मरणं। नाहं प्रकाशः स स्य योग
माया समावृत इत्यादि। ननु विरुद्धमिदमुच्यते मत्वाधीरो नरो वति न प्रकाशत इति चानेते देवाः। अ

१५
पृ
३

सर्वविषे
ति
तु

संस्कृतबुद्धेर विज्ञेयत्वान्न प्रकाशत इत्युक्तं। दृश्यते तु संस्कृतयाऽप्ययागमि वाग्यातया एकाग्रतया येन ये
त्येतत्स क्षमया स क्षमवस्तु निरूपणपर्यायैः स क्षमदर्शितः इन्द्रियेभ्यः परात्पार्थीत्यादिप्रकाशे
स क्षमता पारंपर्यदर्शनेन परस्य क्षमं द्रष्टुं शीतं एव ते स क्षमदर्शिनस्तेः स क्षमदर्शिनः पंडिते रित्येत
नात्प्रतिपत्त्युपायमाह। यच्छेन्नियच्छेदुपसंहरेत्याशो विवेकी किं वा क्वाचं वा गोपलक्षणाथी सर्वे कामि
दियाणां च मनसि मनसीच्छांदसं देह्यं तच्च मनो यच्छेत्। तान्ने प्रकाशस्वरूपे बुद्ध्यात्मनि बुद्धिर्हि मत्
आदिक रणान्माप्नोतीति आत्मा तेषां प्रत्यक्ज्ञानं बुद्धि आत्मनि महति प्रथमजनि यच्छेत्प्रथमजवत्सुखं स्व
विकं आत्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः। तं च महान्तमात्मानं यच्छेत्तु शीते सर्वविशेषप्रत्यमितरूपे अवि
क्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धि प्रत्यय साक्षिणि मुखे आत्मनि एवं पुरुषे आत्मनि सर्वप्रविभाष्य नामसु
पकर्मत्रयं मिथ्या ज्ञानविज्ञं तितं क्रियाकारकफललक्षणं स्वात्मयाथात्म्यज्ञानं न मरीत्युदकर
जुसर्वगगनमलानीव मरी विरज्जुगगनस्वरूपदर्शने नैव स्वस्थः प्रशान्तः कृतकृत्यो भवति यतो
ऽतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसुप्ता उतिष्ठत इति तव आत्मज्ञानातिमुखो भवत जाग्रत अज्ञा
ननिशयाः घोररूपायाः सर्वानर्थवीजकतायाः क्षयंकुरु ता कथा प्राप्य उपगम्य वराप्य कृष्टा ना
रायी सुखिदुःखदि हं सर्वं तस्मात्मा न महमस्मीति निबोधत अवगच्छत ननु पक्षि

सु७

१६
स
व

नयमिति श्रुतिरनुकंपयाऽहमात्तवत् अति सूक्ष्मबुद्धि विषयत्वात् विज्ञेयस्य किमिव सूक्ष्मबुद्धिरित्युच्यते
 भुरंधारायै निजितातीक्ष्णिकतादस्य पादुखनाय योयस्याः सादुरत्ययायथा सापड्योदुर्गमनीया तथा
 दुर्गदुः संपाद्यमित्येतत् पथः पथानेन त्वज्ञानलक्षणमार्गं कवयो मधाविनोवदंति ज्ञेयस्याति सूक्ष्मत्वात्
 तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुः संपाद्यवदंतीत्यभिप्रायः । तत्कथमति सूक्ष्मत्वे ज्ञेयस्येत्युच्यते । स्थूला नावदि
 यं मेदिनीशब्दस्य रीरूपरसांघोषविता सर्वेन्द्रियविषयस्तथा शरीरं तत्रैके क गुणापकर्षणगंधो
 दितो सूक्ष्मत्वमहत्त्वविभु इत्येत्यदिता रतमं दृष्टमवादिषु यावदा कारामितिते गंधादयः सर्वे एव
 स्थूलाद्विकाराः शब्दा तोयत्रनसंति किमुतस्य सूक्ष्मत्वादि निरतिशयत्वं नयमिति तदुच्यते
 ति श्रुतिः । अशब्दमस्य रीरूपमव्ययं तथारसं नित्यम गंधवच्च यत् एतद्व्याख्यातं । ब्रह्मा
 ययद्विशब्दादिमतद्वेति । इदं त्वशब्दादिमत्वादव्ययं नयेति नक्षीयते । अतएव च नित्यं यदि न्येतितदनि
 त्यं । इदं तु नयेत्यतो नित्या इति नित्यं अ नादि अविद्यमानमादिः कार्यमस्य तदिदम नादियथादिम
 तत्कार्यत्वाद नित्यं कारणे प्रलीयते यथा पृथिव्यादि इदं तु सर्वकारणत्वाद कार्यं अकार्य
 त्वान्नित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिन् प्रलीयते तथा अनंतं अविद्यमानो अंतः कार्यं मस्य तद
 नंतं पथा कदत्वादः फलादि कार्योत्पादने नाप्यनित्यत्वं दृष्टं न च तथाप्यंतवत्त्वं ब्रह्मणोऽतो विनित्यं म

४
६

य

महत्तम

पूर्वोक्तो मनः प्रह्वान् प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः स न भुविर्नरो विद्वान् सोऽख्यनः संयोगतेः पा
 रं परमिवाधिगंतव्यमित्येत दाप्नोति मुच्यते सर्वसंसारबंधनेः द्विष्टोऽर्थापनशीलस्य ब्रह्मणाः पर
 मात्मा नो वा सुदेवाख्यस्य परमं प्रकृतं पदं स्तूतं सतत्त्वमित्येतत्तत्तत्पदमवाप्नोति विद्वानधुना यत्पदं
 गंतव्यं तस्यैदिपाणि स्तूतान्याऽभ्यसूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाऽधिगमः कर्तव्य इत्येवम
 र्थं इदमारभते । स्थूलानि तावदिन्द्रियाणि । तानि यैरर्थैः आत्मप्रकाशनायारब्धानितेन्द्रियैः
 स्वकाऽभ्यः तेषां ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्चेतेन्द्रियैः परं सूक्ष्मतरं महत्प्र
 त्यगात्मभूतं च मनः शब्दवाच्यं मनस आरेभकं भूतसूक्ष्मं संकल्पविकल्पाधारं न कलामन
 सोऽपि परासूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूता बुद्धिः बुद्धि शब्दवाच्यमध्यवसायाधारं न कं भूतसूक्ष्म
 बुद्धेरात्मा सर्वप्राणिबुद्धिनां प्रत्यगात्मभूतत्वादात्मा महान् सर्वमहत्वात् अव्यक्ताद्यप्रथमं
 जातं हेरण्यगर्भतत्वं बोधा बोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते । महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगा
 त्मभूतं सर्वमहत्तरमव्यक्तं सर्वस्य जगतो बीजं भूतं । अवाकृतनामरूपसतत्वं सर्वकार्यकरणश
 क्रिसमाहाररूपं अव्यक्ताव्यक्ताकारादिनामवाच्यं परमात्मनो ततोऽनन्तं न समाश्रितं वटकणि
 कोऽपि वटवक्षराकिः । तस्मादव्यक्तापरः सूक्ष्मतमः सर्वकारणकारणत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च म

३
४

५

क० न
१७

नान्यथेति परां विपरागं वति गच्छतीति । खानितुं पल्लसितानि श्रोत्रादीनि इंद्रिणि खानीयुच्येते ।
तानि परां चोवशब्दादि विषयप्रकाशनाय प्रवर्तते । यस्मादेवं स्वभावैकानितानि व्युत्पन्नानि हिं सि
नवानहनने कृतवानित्यर्थः । को सोऽस्य यत्परमे श्वरः स्वयमेव स्वतंत्रो न वति सर्वदा न परतंत्र
तितस्मात्पराऽऽपरा गुणान् अनात्मवृत्तान् शब्दादीन् अप्युपलभते उपलब्धानां तस्मात्
अंतरात्मानमित्यर्थः ॥ एवं स्वभावैः पिसितलोकस्य कश्चिन्नद्याः प्रतिश्रोतः प्रवर्तनमिव धीराधीमा
न्विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षा सावात्मावेति प्रत्यगात्मा प्रतीये वात्मशब्दो रूढा लोके नान्यस्मिन्
युत्यतिपक्षे पितत्रैवात्मशब्दो वर्तते । यद्वा प्रोति यदा देते यद्वाति विषया निह । यद्वा स्य संततो भावः
तस्मादात्मैतिकीर्तित इति आत्मशब्दो युत्यतिस्मरणानं प्रत्यगात्मानं स्वभावैः सदा पश्यतु पश्य
तीत्यर्थः । छंदसिका लानियमात् कथं पश्यतीत्युच्यते । आहुतं वक्षुः आहुतं व्यावृत्तं वक्षुः आवा
दिकमिंद्रियजातमशेषविषयाद्यस्य स आहृतं वक्षुः स एव संस्कृतः प्रत्यगात्मानं पश्यति । न
हि वा स विषयाऽलोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षणं वएकस्य स प्रवतीति । किमर्थं पुनरिच्छं महता
प्रपासेन स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं पश्यतीत्युच्यते । अमृतत्वममरणध

१७

६२

मत्वं नित्यस्वभावात्मा मिच्छन्तात्मान इत्यर्थः । यत्तावत्स्वाभाविकं परागे वा नात्मदर्शनं तदात्मदर्शनस्य
प्रतिबंधकारणं तस्मात्तिकूलत्वाद्यावपराक्षेवाऽविद्योपप्रदर्शितेषु शास्त्रेषु भोगेषु तस्मात्तामामविद्यात्
ह्यात्म्यां प्रतिवद्धात्मदर्शनाः परावो बहिर्गतानेव कामान् काम्यान् विषयाननुयंति अनुगच्छंति बाला इत्य
प्रज्ञास्तेन कारणेन मत्त्योरविद्याकामकर्मसमुदायस्य यंति गच्छंति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य
पाशं पश्यंते बध्यंते येन तं पाशं देहं द्रियादिसंयोगवियोगलक्षणं अनवरत्वं जन्ममरणजरा रोगाद्यने
कानर्थं ज्ञाते प्रतिपद्यते इत्यर्थः यत एवमथ तस्माद्दीराविवेकिनः प्रत्यगात्मनः स्वरूपावस्थानलक्ष्य
णो अमृतत्वं ध्रुवं विदित्वा देवाद्यमृतत्वं हि अध्रुवं इदं प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्ष्यणं ध्रु
वं न कर्मणा वर्द्धते नोक्तं यानि तिसृतेः श्रुतं तदेवं च तत्कृतस्त्वमविकल्पममृतत्वं विदित्वा अध्रुवे
षु सर्वपदार्थेषु अनित्येषु निर्धार्य ब्रह्मणा इह संसारेऽनर्थं प्रायेन प्रार्थयंते किं विदयि प्रत्यगा
त्मदर्शनं प्रति कुरुता सुवचित्तलोके षण्णव्यो युतिष्ठे वेत्यर्थः । यद्विज्ञानं न किंचिदस्य
प्रार्थयंते ब्रह्मणाः । कथं तदधिगमः उच्यते । येन विज्ञानस्वभावो नास्ति नास्ति रूपं रसं गंधं स्पर्शं शब्दं
रसं शब्दं पुनानै पुन निमित्तान् सुखप्रत्ययान् विजानाति विस्मयं जानाति सर्वलोकैः ननु नैव प्रसिद्धिः लोकैः

७

स्य आत्मनो देहादिविलक्षणे नाहं विज्ञानमीति देहादिसंघातो हं विज्ञानमीति तु सर्वलोको बगच्छति न त्वेव
 देहादिसंघातस्यापि शब्दादि स्वरूपत्वाविशेषाद्विज्ञेयत्वाविशेषाच्च न युक्तं विज्ञातृत्वं यदि हि देहादिसंघातो
 रूपाद्यात्मकः स न रूपादीन् विज्ञानीयात् वाच्यो अपि रूपादयो न्योन्यं स्वरूपं च विज्ञानीयुः न चेतदस्ति तस्या
 देहादिलक्षणांश्च रूपादीनेतनेव देहादिव्यतिरिक्तेनेव विज्ञानस्य भावेनात्मविज्ञानातिशोकः यथा येन लोके
 दहनं दहति सो गौरितितद्दात्मनाऽविज्ञेयं किमत्रास्मिन् लोके परिशिष्यते न किं चित्परिशिष्यते सर्वमे
 वदात्मना विज्ञेयं यस्यात्मनोऽविज्ञेयं न किं चित्परिशिष्यते स आत्मा सर्वज्ञ एतदेतत् किं तत्तत्तन् विज्ञेयं
 एतदेवादिभिरपि विविक्लिप्तं धर्मादि न्योन्यद्विस्तारः परमं पदं यस्मात्परं न स्तितदेतदधिगतमित्यर्थः
 अतिसूक्ष्मत्वाद् विज्ञेयमिति मत्वं तमेवायं पुनः पुनराह स्वप्नांतं स्वप्नमध्यं स्वप्नविज्ञेयमित्यर्थः तथा जा
 गरितो तं जागरितमध्यं जागरीतविज्ञेयं च तौ स्वप्नजागरितौ तौ येनात्मनाऽनुपश्यति लोक इति सर्वपूर्वव
 त्तं महातं विभुमात्मानं मत्वाऽवगम्यात्मभावेन साक्षादहं मस्मि परमात्मेति धीरो न शोचति किंचित् कश्चि
 दिदं मत्वा दं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकलापस्यधारयितारमात्मानं वेद विज्ञानातिअंतिकादिति श्रीराम
 के समीपे ईशानं रश्मिं तारं भरतस्य स्य कालत्रयस्य तत्तत्तद्विज्ञानादूर्ध्वं आत्मानं न चिजुगुप्सते न गोपा
 यितुमिच्छति अभयप्राप्तत्वात् पावद्विभयमध्यस्थोऽनित्यमात्मानं मम्यं मनुते तावज्ज्ञेयमित्युमि १८

सं
ना

श्रीराम

१८

लोमहत्तत्वा दुध्याख्या परं विलक्षणं नित्यं ज्ञमिस्वरूपत्वात् सर्वसाक्षिस्त्वं नूतात्मत्वाद्वा उक्तं त्वे
 ष सर्वेषु च तेषु रूपादिभिरवच्छिन्नं नित्यं न पृथिव्यादिव द्रव्येक्षिकं नित्यत्वं तदेवं नूतं ब्रह्मात्मानं नि
 वाय्यावगम्य तमात्मानं मत्तु मुखा न्युगोचरादविद्याकामकर्मलक्षणात्प्रमुच्यते विद्युज्यते प्र
 कृतविज्ञानस्त्यर्थमाह अतिर्न विज्ञेयं न विज्ञेयं प्राप्तां विज्ञेयं मत्तु नाप्रोक्तं मत्तु प्राक्तं इदमा
 ख्यानमुपाख्यातं ब्रह्मैवेत्येतन्न सनातनं चिरंतनं वैदकत्वाद्वा प्राप्ता न्यः श्रुत्वा वा वायं मया मेधाणे
 वी ब्रह्मैव लोकको ब्रह्मलोकस्तस्मिन् महीयते आत्मन उपास्यो न वतीत्यर्थः यः कश्चिदिदं ग्रंथं परमं
 प्रकृष्टं गुह्यं गोप्यं श्रावयेत् ग्रंथतोऽर्थतश्च ब्राह्मणा नांसं सदिब्रह्म संसदिप्रयतः भुवि ब्रह्मवा आद
 काले श्रावयेत् नुं जानानां तच्छुद्धि मस्या तस्यायाऽनेन फलाय कल्पते समर्थं तद्विवेचनमध्याय
 परिसमाप्त्यर्थं ॥ इति श्रीगोविंद नगवत्याद पूज्यशिष्य परमहंसपरि ब्राजका वीर्यस्य श्रीशंकरन
 गवतः कृतोक्तोपनिषद्वाक्यप्रथमाध्यायः ॥ १॥ ष सर्वेषु च तेषु रूपात्मानप्रकाशतो दृश्यते त्वग्य
 या बुध्याऽत्युक्तं कः पुनः प्रतिबंधोऽग्या या बुद्धेयं न तदभावादात्मानं दृश्यत इति तदर्शनकारण
 प्रदर्शनाथा ब्रह्मी आरभ्यते विज्ञाते हि प्रतिबंधकारणे तदपनया यत्न आरभ्य शक्यते

नि

१२

स

नैव व शो अहं न गच्छति तं प्राणमात्मानं देवा अग्रादयो अधिदैवं वा गादयश्चात्मा सर्वविधे अगद्वरथ
 नाभावपिताः संप्रवेशिताः स्थिति काले सोपि प्रने वततस्मात् सर्वं त्रस्ततत् उनायेति नातीत्येतात्मकतां
 नैव धि-लंगच्छतिकञ्चनकश्चिदपि एतदेतत् । यद्वा प्रादिषु स्थावरान्तेषु वर्तमानं तत्तदुपाधिवादब्रह्मवदभास
 मानं संसार्यन्यः परस्माद्ब्रह्मण इति मा भूत्कस्य चित्तरांकेतीदमाह यदेवेह कार्यक रणोपाधिसमन्वितं सं
 सारधर्मवदभासमानं अविवेकीनां तदेव स्यात्समुच्चिनित्यविज्ञानं न स्वभावसर्वसंसारधर्मवर्जितं
 ब्रह्म । यच्चापुत्रा मुष्णिन्नात्मनि स्थितं तदेवेह नाम रूप कार्यक रणोपाधि मनुभाव्यमानं नान्यत् । तत्रैवं सति उपा
 धि स्वभावभेददृष्टिलक्षणयाऽविद्यया मोहितः सन् यद्ब्रह्म पश्यन् नाना भूतेषु परस्मादप्योहं मनो न्यतरं ब्रह्म
 नेव सिन्नामिव पश्यति उपलभते सम्यग्मरणात् मरणं मृत्युं पुनः पुनर्जन्म मरणभावमाप्नोति प्रतिप
 द्यते तस्मात्तथा न पश्येत् । हि ज्ञानेकरसंनैरंतर्यणा काशवत्परिपूर्णं ब्रह्मेवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्या
 र्थः । प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्या गमसंस्कृतेन मनसा इदं ब्रह्मेक रसमाप्तं स्वात्मेव नायदस्तीत्यस्मिन्
 नानात्वप्रत्युपस्थापिकायाः अविद्यायाः निवृत्तत्वादिव ब्रह्मणि नानातास्ति किंच न अर्जुमात्रमपि यत्क
 पुनरविद्यातिमिरदृष्टिं न मुच्यते नैव पश्यति सम्यग्मृत्युगच्छत्येव सत्यमपि भेदं अध्याशययन्ति
 त्पर्यः । पुनरपि तदेव प्रकृतं ब्रह्म अंगुष्ठमात्रः अंगुष्ठपरिमाणः अंगुष्ठपरिमाणो हृदयं पुंडरीकं तच्छिद्व

व

समानि

१०

य

न
ति

पुनः

र्त्यं तः करणोपाधिं अंगुष्ठमात्रोऽंगुष्ठमात्रं वंशपर्वमध्यवर्त्यं वरवत्पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति मध्ये आत्मनि श
 रीरे तिष्ठति यस्तमात्मानं ईशानं भूतभूयस्य विदित्वा तद्वत्त्वादि पूर्णवत् । किंच अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाथ
 कमधूमकमियुक्तं ज्योतिः परत्वाद्यस्त्विदं तस्मिन् योगिभिर्हृदये ईशानो भूतभूयस्य सः नित्यकूटस्थोऽये
 रानी प्राणिषु वर्तमानः स उवाच पितृर्निधत्तेनायमस्तस्य मोऽन्यश्च जनिष्ये तदर्थः अनेन नायमस्तीति चेदेत्य
 यंपक्षो न्यायतोऽप्राप्नोति स्ववचनेन भूत्या प्रयुक्तः तथा - क्षणाक्षंगवादश्च । पुनरपि भेददर्शनापवादं ब्र
 ह्मणा आह । यथोदकं दुर्गदुर्गमेदेशे उद्धृते गृहं स्थितं पर्वतेषु पर्वतसु निम्नप्रदेशेषु विधावति विकीर्णं सदि
 नश्यति एवं धर्मानां मोक्षिनान्यथ कृपय नष्टयगेव प्रतिरीरं पश्यंस्तानेव शरीरभेदानुवर्तिनोऽनुविधाव
 ति शरीरभेदमेव पुनः पुनः प्रतिपद्यत इत्यर्थः यस्य पुनर्विधावतो विध्वंसोपाधिकृतभेददर्शनस्य विशुद्ध
 ज्ञानेनैकरसंभूतमात्मानं पश्यतो विज्ञानतो मुनेर्मननशीलस्यात्मस्वरूपं कथं संनतीत्युच्यते । यथो
 दकं शुद्धे प्रसन्ने भुवं प्रसन्नं आसितं प्रक्षिप्तं एकमेकरसमेव नान्यथा तादृगेव भवत्यात्मापि एवमेव भवत्ये
 कत्वं विज्ञानतो मुनेर्मननशीलस्य हि गोतमनस्मात्कुतर्त्तिकभेददृष्टिनास्ति ककुदृष्टिं चोचितमात्रापि त
 सहस्रं भ्योहिते पिणावेदेनोपदिष्टमात्मैकत्वदर्शनं शांतदयैरादरणीयमिति यथार्थः ॥ इति चतुर्थवर्गः ॥ पुन
 रपि प्रकारांतरेण ब्रह्मत्वनिर्धारणार्थं यमारभः ॥ दुर्विज्ञेयत्वा ब्रह्मणः पुरं पुरमिव पुरंदारद्वारं वा लाघिष्ठात्राद्य
 नेकपुरोपकरणसंपत्तिदर्शनाच्छरीरं पुरं स्वोपकरणं स्वात्मनाऽसंहतस्वतंत्रस्वाम्यर्थदृष्टं तथाऽ

न

श

व

पुरं

२१

मान्यादेनेकोपकरासंहतं शरीरं स्वात्मना संहतं राजस्वानीयस्वाम्यर्थं विनुमर्हति । तत्रेदं शरीरं पुरमे
 कादशद्वारं यकादशद्वाराण्यस्य समशीर्षणानि नाभ्यासहावां वित्रीणि शिंख्यकं तैरेकादशद्वारं पुरं क
 स्याजस्य जन्मादिविक्रिया शहितस्यात्मनः राजस्वानीयस्य पुरं धर्मवित्तं स्यात्प्रवक्तुं तस्य अकुटिलं भा
 दित्यप्रकाशवन्निमित्तमेव स्थितं एकस्य चेतो विज्ञानमस्यति अवक्तुं चेताः तस्यावक्तुं चेतासा राजस्वानी
 यस्य ब्रह्मणो यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरं स्वामिनं अनुष्टाय ध्यात्वा ध्याने हितस्यानुष्ठानं सम्यग्भि
 सर्वेषां वित्तमुक्तः स न स मं सर्वभूतं स्तु ध्यात्वा न शोचति न द्विजानां दभयप्रतिः शोकावसराभावात्कुतः इ
 है ना विद्याकृतं कामकर्मबंधने विमुक्तो भवति मुक्तश्च स न विमुक्त्यने । पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः । स तु नैकश
 रीरं बन्धे वात्मा किं न हि सर्वपुरवर्ती कथं हं सो हं ति गच्छतीति भुवि सत् भुवे दिव्यादित्यात्मना सीदतीति वसुवीस
 यति सतीति वात्माना अंतरिक्षे सीदतीति अंतरिक्ष सत् होता अग्निः । अग्निर्वै होतेति श्रुतेः । विद्यं पृथिव्यां
 सीदतीति वेदिषत इयं वेदिः परो अंतःस्था इत्यादि मंत्रवर्णीतः अनिधिः सोमः स न दीणे कलशे दंतिदुरी
 ण सत् । ब्रह्मणो तिथिः रूपेण बादुरोणे पुं गृहेषु सीदतीति नृपत नृपु मनुष्येषु सीदतीति नृषत । वरसत् वरेषु
 देवेषु सीदतीति । अतः सत् अतः सत्यं यतो वा तस्मिन् सीदतीति । यो मसत् यो म्नि आकाशे सीदतीति यो मसत् । अ
 जा पुरं स्वभुक्ति मकरादिरूपेण जायत इति । गोजाः गवि पृथिव्यां व्रीहिषवादि रूपेण जायत इति । अतः जाः य
 जां गुरुपेण जायत इति । अद्रिजाः पर्वतेषु नद्यादि रूपेण जायत इति । सर्वा मापि स न अतः प्रवितथा स्वभा एव । इह न २०
 नि माहो न सर्वकारणत्वात् । यदा व्यादिस एव मंत्रेणो अते तदा व्यात्म स्वरूपत्वादि तस्य स्यात् । कृतत्वा इति प्रमाणव्याख्या

र
 बुव
 प्रयेक्षा
 सीती
 २०

वि
 पु
 य
 वि
 य
 ति

छति आसनः पदा तु नियमद्वैतमात्मानं विज्ञानाति तदा किं कः कुतो वा गोपायितु १

मिच्छेदेतद्वैतद्विती पूर्ववत्ता यः प्रत्यगात्मे आभावे न निर्दिष्टः स एवात्मेत्ये तद्वर्शयति यः क
 श्चिन्मुमुक्षुः पूर्वप्रथमतः सो ज्ञानादिलक्षणात् ब्रह्मण इत्येतज्ज्ञातमुत्पन्नं हिरण्यगर्भं । किमपे
 क्ष सर्वमित्याह अस्याः पूर्वमस्पृहितेभ्यः पंचभूतेभ्यो न केवलाभ्यो इत्यभिप्रायः । अजायत उत्पन्नो य
 स्तं प्रथमतः देवादिशरीराण्युत्पाद्य सर्वप्राणिगुहां हृदया काशं प्रविश्य तिष्ठं तं शब्दादीनुपलभ्यमानं न
 चेति भूतेः कार्यकालक्षणे सह तिष्ठं तं यो अपश्यत यः पश्यतीत्यर्थः । य एव पश्यति स एतदेव पश्य
 तियत्तं प्रकृतं ब्रह्म किंच या सर्वदेवता मयी सर्वदेवतात्मिका प्राणे न हिरण्यगर्भरूपेण परस्मैत्रेय
 णः संभवति शब्दादीनामदनाददिति स्तां गुहां प्रविश्य तिष्ठंतीमदिति । तामेव विमिश्रितया भूते जिज्ञेते
 समन्विता व्यजायत उत्पन्नेत्येतत् । किंच यो धियजेत्तं राधराख्यो निहितः स्थितो ज्ञातवेदा अग्निः
 पुनः सर्वहविषां नोक्ताऽध्यात्मं च योगिनिर्गमं इव गर्भिणीभिः अंतर्वर्तीभिः अगहिता न्नभोजनादि
 नायं यथा गर्भसु भूतः सुष्टु सम्यक् भूतो लोके इव इत्यमेव अविमिश्रितो गिनिश्च
 सुभूत इत्येतत् किंच दिवेदिवे अहमहनिर्इत्युत्पत्त्यो वं यश्च कर्मसिर्योगिनिश्चार्धो हृदये वजा
 एव दिः जागरणशीलैः अप्रमत्तैरित्येतत् । हविष्पाद्भिः आज्यादिमद्भिः ध्यातृभावना वद्विश्च मनु
 ष्यभिः मनुष्यैः अग्निरैतदेतत् देवं प्रकृतं ब्रह्म किंच यायतश्च यस्मात्प्राणात् उदेति उतिष्ठति स यो
 जनिस्त्वोच नं वयत्रयस्मि

पूर्ववत्

न
 देवतां

त

यस्य असं ह तस्यार्थे प्राणापानादिः स्वभावात् कुर्वन्वर्तते सं ह तः स न स त तो न्यः सिद्ध र त्याभिप्रायः ॥ ते दानी
पुनरपि ते तु भ्य मिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं चिरं त नं प्रवक्ष्यामि यदि ज्ञानात्मैव स स्या रो परमा भवति अवि
ज्ञानाच्च यस्य मरणं प्राप्य यथात्मा भवति यथा सं स र तितथा भ्रूते गौ त मयो नियो निद्वार भुक्त्वा जीव स म वि
ताः संतोऽन्ये के चिदविद्यावंतो म दाः अवपद्यंते शरीरत्वा य शरीर ग्रहं यं देहि दे नो ह वं तो यो नि प्रविश्यं तीत्यर्थः ॥ पा
स्थाणुं वृक्षादि स्थावर भावं अन्ये अत्यं ता धमाः मरणं प्राप्य अनु सं यति आ गच्छं ति यथा कर्म यद्यस्य कर्म ३५
तद्यथा कर्म ये यी दृशं कर्म ह ज न्म निकृ तं तदु शेनेत्येतत् तथा च यथा कृतं यादृशं च विज्ञानं उपाजि
तं तदनु रूपमेव शरीरं प्रतिपद्यं त इत्यर्थः यथा प्रज्ञं हि संभ वार ति श्रुत्यं त रात् यत्प्रति ज्ञातं गुह्यं
ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति तदाह ॥ य एष सु मे षु प्राणा दिषु जागर्ति न स्वपिति कथं कामं कामं तै त मभि प्रेत स्त्रा घर्थ
मविद्यानिर्मिमाणा निष्पा दयन् जागर्ति पुरुषः यस्तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्ब्रह्म नान्यत् गुह्यं ब्रह्मास्ति त
देवामृतं मविनाशुच्यते सर्व शास्त्रेषु किं च ह्यपि व्याद यो लो काः तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्म ण्या भिताः सर्व लो क का
रणत्वात् तस्य ॥ तदु नात्येति कश्च नेत्यादि पूर्व वदे ब्रह्म ने क ता किं क बुद्धि चालितां तः करणा नां प्रमा णो य प न्न
मप्यात्मे कत्वं विज्ञानं म स ह दु च्य मान मप्य न जु बु दीनां ब्राह्मणा नां चेतसी नाधीय त इति तत्प्रतिपादने आदर
वती श्रुतिः पुनः पुनराह ॥ अग्नि र्य ये क एव प्रका शात्मा स न्नु व नं भवं त्यस्मिन् नू तानी ति नू व नं अयं लो कः २१
तस्मिन् प्रविष्टोऽनु प्रविष्टः रूपं रूपं प्रति दा की दि दा स्य भेदे प्रतीत्यर्थः प्रति रूप स्तत्र स्थयं रूपवान् दा स्य भेदो ब्रह्म
तत्र

य एव तथा सर्व भूतान्तरात्मा सर्वेषां भूतानां अभ्यंतर आत्मा अति सूक्ष्मत्वा द्वा र्वा हि धिव सर्वदेहं प्रति प्रविष्टत्वात् प्र
ति रूपो ब्रह्म वा बहि श्च स्वनाऽविकृतेन रूपेणा का रावत् तथाऽन्यो दृष्टांतं वा यु र्य ये क र त्यादि प्राणात्मना देहेषु
नु प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति रूपो ब्रह्म वेति समानं ॥ एकस्य सर्वात्मत्वे सं सार दु खित्वे परस्य वत इति प्राप्त इदमुच्यते ॥
सर्वे यथा च शुष आलो के नोपकारं कुर्वन्मूत्र पुरीषा य भुवि प्रका शेने न तदु शीनः सर्व लो क स्य च क्षुरपि स न्नु
लि प्यते वा क्षुषे रभु ज्यादि दर्शन निमित्तै राध्या त्मिकैः पाप दोषैः बाह्यै र्भु ज्यादि सं स र्ग दोषै रे कः तथा सर्व स न्नु
भू तां त रात्मा न लि प्यते लो क दुःखेन बाह्यः लो को ह्यविद्यया स्वात्म न्य ध्यस्ततया काम कर्मा द्वि बं दुः ख मनु भवति स न्नु
न तु सा पर मा र्थतः स्वात्म नि य थारज्जु श्रुतिः को ष्ण ग गे षु सर्व रं ती द क म लानि न रू षा दी नां स्वतो दोष रू ज १
णाणि सं तिसं स र्गी णि विपरीत बुध्य ध्या स नि मि त्त वा त्त त दोष व दि भा व्यं ते न त दो षैः ते षां ले यो विपरीत बुध्य ध्या
स बाह्यो किते ॥ तथा त्म नि सर्वा लो कः क्रि या कार क क ल्मा त्म कं विज्ञानं सर्वा दि स्त्वा नी य विपरीत मध्य स्थ तं नि
मित्तं जन्म मरणादि दुःख मनु भवति ॥ न त्वात्मा सर्व लो का मापि स न्नु विपरी ता ध्या रोप नि मि ते न लि प्य
ते लो क दुःखेन कु तो बाह्यो रत्वादि वदे ब विपरीत बुध्य ध्या स बाह्यो हि सः ॥ किं च ॥ स हि प मे श्वरः सर्व गतः स्व तं
त्रो ए को न तत्स मोऽभ्य धि को नो स्ति व शी सर्व ह्य स्य जगदशे वर्त ते कु तः सर्व भू तां त रात्मा यतः एक मेव स
दे कर स मात्मा न विभु द्द विज्ञान रूपं नाम रू पा य भु द्दो पा धि भेद व शेन बहु धा व हु प्र का र यः करो ति स्वा
त्म सत्ता मात्रेण अवि यं य शक्ति सा त त मा त्म स्त्वे स्व शरी र हृ द या की श बु द्दो चे त मा का रे णा भि व्य क्त मि त्ये

ततः। न हि शरीरस्य आधारस्वमात्मनः आकाशवदमूर्तत्वाद्दर्शयितुं मुख्यमिति यद्वत्तमेतमीश्वरमात्मानं येनैव त्रुतवाद्यव-
 त्तयोऽनुपश्यन्ति आचार्या गमोपदेशं अनुसाक्षादनुभवं तिधीराः विवेकिनः तेषां परमेश्वरभूतानां शाश्वतं नित्यं सुखमा-
 त्मानंदक्षलं भवति नेतरेषां बाह्याशक्तबुद्धीनामविवेकिनां स्वात्मभूतमप्यविद्याव्यवधानात् किंचानित्येति विना शी-
 तिन्यानां विनाशिनो चेतनश्चेतनानो चेतयिदृणो ब्रह्मादीनां प्राणिनामग्निर्नितमिव दाहकत्वमनसीनामुदकादीनां
 आत्मचेतन्यनिमित्तमेव चेतनं त्वमन्येषां किंच सर्वेश्वरः सर्वज्ञः कामिनां संसारीणां कर्मनुरूपकामानुकर्मफ-
 लानि सानुग्रहनिमित्तांश्च कामान्यएको बहूनामनायासेन विदधाति ददाति प्रयच्छतीत्येतत्तमात्मस्थे यऽनु-
 पश्यति धीराः तेषां शांतिरूपरतिः शाश्वती नित्या स्वात्मभूतैव स्यात् नेतरेषां मनेवं विद्यानां यत्तदात्मविज्ञानसुख-
 मतिर्दृश्यं निर्दृष्टमशक्यं परमं प्रकृष्टं प्राकृतपुरुषवाङ्मनस्योपरगाचरमपि सन्निवृत्तैषणा यद्वाह्यणाः ततदेत-
 द्प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्ते कथं नु केन प्रकारेण तत्सुखमहं विजानीयमिदमित्यात्मबुद्धि विषयमापादयेयं य-
 थानिवृत्तैषणा यतयः किमु तद्भाति दीप्यते प्रकाशात्मकं तद्यतोऽस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन विभाति विष्यष्टं दृश्यं तं किं वा-
 नेति तत्रोत्तरमिदं भाति च विभाति चेति कथं न तत्तत्स्थित्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावमासकोऽपि सूर्याभाति तद्व-
 द्भूतप्रकाशं तीत्यर्थः तथा चंद्रतारकेनेमाविद्युतो भांतिकुतो यमस्मद्बुद्धिगोचरोऽग्निः किंब'नायसिद्धमादित्यादिकं हु-
 भाति तत्तमवपरमेश्वरं तं दीप्यमानं मनुभाति अनुदीप्यते यथा जलोत्प्लावकाद्यग्निसंयोगादग्निं रहंतमनुदह-
 तिनश्चतः तद्वत्तस्यैव सा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादिविंति एत एव तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यमतेन विवि-

नेष्टविरोधः। सर्वथायेक एव आत्मा जगतो नात्मनेद इति मंत्रार्थः। आत्मस्वरूपाधिगमे लिङ्मुच्यते। पुर्णहृदयात्
प्राणप्राणवृत्तिर्वायुं उन्नयति पुर्णगमयति तथा अपानं प्रत्यग - धोऽस्य निक्षिपति य इति वाक्यशेषः। तं मध्ये हृ
दयपुंडरीकाकारे अस्तीति बुद्ध्यावबिभ्यक्तं विज्ञानप्रकाशनं वामनं स भजनीयं सर्वविघ्ने देवाश्च क्षमरादयः प्राणा
रूपादिविज्ञानं बलिमुपाहरं तो विशाखराजानमुपासते तादर्थ्येन अनुपरतया पारान्वेतीत्यर्थः। यदर्थं यत्प्रयु
क्ताश्च सर्वे वायुकरणव्यापाराः सौम्यः सिद्ध इति वाक्यार्थः। किं वा स्य शरीरस्थस्य आत्मनो विसंस्मानस्याव
संसमानस्या - संस्मानस्य भ्रंश्यमानस्य देहिने देवतः विसंस्मनशब्दार्थं माहादिमुच्यमानस्येति। किमत्र प
निशिष्यते प्राणादिकलापेन किंचन परिशिष्यते। अत्र देहे पुरस्वामि विद्रवण इव पुरवासिनां यस्यात्मनो पगमे क्ष
णमात्राकार्यकरणकलापरूपं सर्वमिदं हनवत्तं विध्यस्तं भवति। सौम्यः सिद्धः स्यान्मतं प्राणापानाद्यपगमादे
वेदं विध्यस्तं भवति न तु व्यतिरिक्तात्मापगमात् प्राणादिभिरेव हि मर्त्यो जीवतीति नेतदस्ति न प्राणेनापानेन न च
हृदिना वामर्त्येन नुष्यो देहवान् कश्चन जीवती न कोचि जीवती न ये वा यरार्थानां संहत्यकारित्वा जीवने हृ
त्तमुपपद्यते। स्वार्थेनासंहतेन परेण केन विदप्रयुक्तं संहतानामव - नं न दृष्टं गृहादीनां लोके तथा प्राणा स्था
दीनामपि संहतत्वाद्भविष्यतीति अत इतरेणैव हे संतप्रा - दिविलक्षणेन तु सर्वसंहताः संतो जीवं - ति प्रा
णान्धारयंति। यस्मिन्संहतविलक्षणे आत्मनि सति परस्मिन्नेतो प्राणापानो वक्षरादिभिः संहतौ उपाश्रितौ

धेनभासातस्यब्रह्मणो नारुपतं स्वतोऽवगम्यते न हि स्वतोऽविद्यमानं तत्रासनमन्यस्यकर्तुं शक्यं घटादीनामन्या
 वनाकत्वाऽदर्शनात् नारुपाणा मादित्यादीनां तददर्शनात् ॥ इति कुटवल्ली नाष्टे द्वितीयाध्याये द्वितीयावल्ली से
 वपंचमीवल्ली ॥ ॥ तूलावधारणेनैव मूलावधारणं वक्षस्य क्रियते लोके यथा एवं संसारकार्यवक्षोधारणेन तस्म
 त्स्य ब्रह्मणः स्वरूपावधारयिष्या इयं षष्ठीवल्ली आरभ्यते ॥ उर्ध्वमूलः उर्ध्वमूलैयत्र दिक्षोः पदं यस्य तिस्रो
 वृक्षयमवक्तादिच्छावरांतः संसारवक्ष उर्ध्वमूलः वक्ष्यतातजन्मजरामरणशोकाद्यनेकानर्थात्मकः प्रतिक्षण
 मन्यथा स्वभावो मायामरीच्युदकगंधर्वनगरादिव तदृष्टनष्टस्वरूपत्वादवसाने पिवक्षवदभावात्मकः कदली
 स्तम्भवन्निःसारः अनेकशतपाण्डुबुद्धिविकल्पास्पदः तत्र विजिज्ञासुभिरनिर्धारिते दंतलोवे दंतनिर्धारित
 परब्रह्ममूलसारे अविद्याकामकर्माव्यक्तबीजप्रभवो परब्रह्मवैक्रियाशक्तिद्वयात्मकं हिरण्यगर्भं कुरुः सर्वप्राणि
 लिंगभेदसंघः तत्तस्माज्जलसेकोद्धृतदपीबुद्धीं द्रियविषयप्रबालीकुरुः श्रुतिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपत्ता
 शः यज्ञदानतर्पणेनैकक्रियासुपुण्यः सुखदुःखवेदज्ञाने कुरुः संप्राणपुपजीव्यानेतफलेः ॥ तत्तस्मा
 सलिलावसेकप्ररुद्धज्जीकृतदृढबद्धमूलस्य नामादिसमलोका ब्रह्मादिभूतपक्षिकृतनीडः प्राणिमुखदुः
 खोद्धृतहर्षशोकजातनृत्यगीतवादित्रक्षेप्तितास्फोटितहसिताकृष्टरुदिनहाहामुंचमुंचेत्याद्यनेकशब्दकृत
 तुमुलीभूतमाहारबोवेदांतविहितब्रह्मात्मदर्शनासंगशुक्लतोच्छेदः एष संसारवक्षोवच्छेदः श्वच्छवत्
 कामकर्मधाते रितनित्यप्रचलितस्वभावः स्वर्गनरकतिर्यक् प्रतादिभिः शाखाभिरवाकुशाः खः सनातनो

वृक्षय
 शान
 त

व
 परमं

भा० क०

२३

६

नादित्वाच्चिरं प्रवृत्तः मद्स्य संसारवृक्षस्य मूलं तदेव शुक्रं भुक्तं भुङ्क्ते ज्योतिष्मते चैतन्यात्मज्योतिस्स शाव
तदेव ब्रह्म सर्वमहत्वात्तदेवामृतमविनाशस्वभावमुच्यते कथं न। सत्यत्वाद्वाचारं न णो विकारो नामधे
यमनृतमन्यदतो मर्त्ये। तस्मिन् परमार्थसत्ये ब्रह्मणि लोकागंधर्वनगरमरीच्युदकमायासमाः परमार्थ
दर्शनाच्चावगममाश्रिताः सर्वसमस्ता उत्पत्तिस्थितिलयेषु तदुत द्रष्टुं नात्यति नातिवर्तते मद्ददीव
घटादिकार्यकश्च न कश्चिदपि विकारः एते द्वे तत्र यदि ज्ञानादमभवं तीत्युच्यते जगतो मूर्तं तदेव नास्ति ५
ब्रह्म असत एवेदं निःसृतमिति तन्न यदिदं किंच यत्किंचेदजगत्सर्वं प्राणोपरस्मिन् ब्रह्मणि सति जति कं पते ए
तत एव निःसृतं निर्गतं सूत्रप्रवृत्तिनियमेन चेष्टते। यदेवं जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मतन्महद्भूयं
हृद्यं च विज्ञेयस्मातिदि मद्भूयं वज्रमुद्यतं उद्यतमिव वज्रं यथा वज्रोद्यतकरं स्वामिनमग्निमुखी वृत्तं
दृष्ट्वा नृत्यानियमेन तच्छासने प्रवर्तते तथेदं चंद्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिलक्षणी जगतः सेश्वरं
नियमेन क्षणमप्यविभ्रान्तं वर्तते इत्युक्तं न वर्तते। एतद्विदुः स्वप्नप्रवृत्ति साक्षिभूतमेकं ब्रह्मा मृतो अ
मरणधर्माणस्ते न वंति कथं तद्रूपा जगद्भूतं तद्व्याह। भयो ह्रीं स्वा परमेश्वरस्य अग्निस्तपति त्रयात्
पति सूर्यः भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति यंच मः। नहीश्वराणां लोकपालानां समर्थानां सतीति श्रीराम
यं तां चेदजोद्यतकरवन्तस्यातस्वामिन यतीतानामिव नृत्यानां नियता प्रवृत्तिरूपपद्यते तच्च ह जी २३
वन्ते वचे यद्यशकनश्च क्रीतिशक्ः सन्न जानात्ये तद्रूपकारणं ब्रह्म बोधुमवगंतुं प्राक् पूर्वशरीरस्य

विस्रंसः अवसंसः अवसंसः स्रतात्तनात्संसारबंधनादिमुच्यते । न चेदशकद्वौ दुंततोऽनवधौ बौत्सर्गेषु
 ज्यंते येसु स्रष्टव्याः प्राणिन इति सर्गः पृथिव्यादयो लोकाः । तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय शरीरना
 वायकल्प्येते समर्था भवति शरीरं गृह्णीतीत्यर्थः । तस्माच्छरीरविस्रंसनात्प्राणात्मबोधा ययत्न आस्थेयः
 यस्मादिहैवात्मनो दर्शनमादर्शस्थेव मुख्यस्य ॥ स्पष्टमुपपद्यते न लोकांतरेषु ब्रह्मलोकादयत्र स
 चतुः प्रापः कथमित्युच्यते यथाऽदर्शे प्रतिबिंबवत्तमात्मानं पश्यति लोकोऽत्यंतविविक्तं तथेहात्मनि
 स्वबुद्ध्या वादर्शवन्ति लीकृतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं नवतीयर्थः यथा स्वप्ने विविक्तं जाग्रदासनोद्भूतं तथा
 पितृलोके अविविक्तमेवात्मनो दर्शनं कर्मफलोपनो गाऽसत्त्वात् यथा वाष्पु अविजक्ता वयवमात्मरूपं परि
 दृशे परिदृश्यते इव तथा गंधर्वलोके अविविक्तमेव दर्शनमात्मनः । एवं च लोकांतरे धितिशस्त्रप्राप्ताया
 देवगम्यतेष्वायातपयोरिवात्यंतविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन्स चतुः प्रापः अत्यंतविशिष्टकर्मज्ञान
 साध्यत्वात् तस्मादात्मदर्शनाय इहैव यत्नः कर्तव्य इति प्रापः । कथमसौ बोध्यः किं वातदवबोधे प्र
 योजनमित्युच्यते इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां स्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणोभ्य आकाशादिभ्य उत्पद्यमा
 नानामत्यंतविशुद्धात्केला विन्मात्रात्मस्वरूपात् यद्ग्रावं स्वनाविविलक्षणात्मकतां तथा तेषां
 मेवेन्द्रियाणां मुदयास्तमयो च उत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वप्नोष्वापावस्थोपेक्षयानात्मन इति मत्वा जीत्वा

म

व

य
पृथक्

क० भा०

५२४

तु
सं
ह
र्य

विवेकतो धीरो धीमान् शोचति आत्मनो नित्यैकत्वस्य तावत्त्वादव्यभिचारतच्छोकादिकारणानुपपत्तेः तथा
चक्रत्यंतरंतरतिशो कमात्मवित् इति यस्मादात्मनरेन्द्रियाणां पृथग्भावः उक्तेः नासौ बहिरधिगंतव्यो यस्मा
प्रत्यगात्मा स सर्वस्य तत्कथमित्युच्यते इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि अर्थानामिहेंद्रियसमानजातीयत्वादि
द्रियगूढत्वेनैव गूढत्वं पूर्ववदसत्त्वशब्दात्तु बुद्धिरिह अव्यक्ता तु परः पुरुषः व्यापको व्यापके स्यात्वा
काशदेः सर्वस्य कारकत्वादलिंगो लिंग्यते गम्यते येन तत्करणां लिंगं बुद्ध्यादि तदविद्यमानमस्येति सोऽयमलिंग
गएव सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत्तयं ज्ञात्वाऽचार्यतः शास्त्रतश्च मुच्यते जंतुरविद्यादिदृश्यग्रंथिभिर्जीव
नैव पतिते पि शरीरेऽमृतत्वं च गच्छति सोऽलिंगः परोऽव्यक्तो पुरुष इति पूर्वपा संबन्धः कथं तर्हितस्या
लिंगस्य दर्शनमुपपद्यत इति उच्यते न संदृशे दर्शनविषयेन तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपमतो न च क्षणा
सर्वेन्द्रियेण चक्षुर्ग्राह्योपलक्षणा र्थत्वात् पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानं कथं तर्हि
तं पृदि त्युच्यते तद्दाहल्लक्ष्णं या बुद्ध्या मनीषा मनसः संकल्प्यादि रूपस्य ईष्टे नियंतृत्वेनेति मनीषा तदाहदा
मनीषा विकल्पविवर्जिता मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन अभिक्नुमोऽपि समर्थितोऽपि प्रकाशित इ
त्येतत् आत्मा ज्ञातुं शक्यत इति वाक्यशेषः तमात्मानं ब्रह्मेतद्ये विदुः अमर्ता स्ते न वंति साह न्मनीषा कथं प्राप्यत इ
तितदर्थो योग उच्यते यसायस्मिन् काले स्वविषयेनो निवर्तिता न्यात्मन्येव पंचजाता निजा नार्थत्वात् ओत्रादीतींद्रि
याणि ज्ञानान्युच्येते अवतिष्ठते सह मनसा यदनुगतानि तेन संकल्पादिव्यावृत्तेनो तः करणानि बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा

भा.क. ॥२५॥

इति सत्यं दिव्येव तु गृह्यते यथा मृदादिकार्ये घटदिमदौ नित्यं तत्र समाज्जगतो मूलमात्मा स्तीत्येवोपलब्ध्या कस्माद
 स्तीति बुवतोऽस्ति वादिन आगमार्थानुसारिणाः अदधानादन्यत्र नास्ति कवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मानिरन्वय
 मेवेदं कार्यमत्रावोतं प्रविनीयत इति मन्यमाने विपरीतदर्शानि कथं तद्वत्तत्वं तु पलभ्यते न कथंचनोपलभ्यत इत्य
 र्थः तस्मादपोद्यासदादिपक्षमासुरमस्तीत्येवात्मा पलब्धयः बुद्ध्या धुपाधिर्यदा तु तद्रहितोऽविक्रियः आत्मा को सत्कार्यो
 र्येव कारणावतिरेकेणानास्ति वाच्यं भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः। दौतेतस्य निरुपाधिक
 स्यात्किं गस्य सदसदादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्यात्मनः तत्र भावो भवति। तेन च रूपेण आत्मोपलब्ध
 यते इत्यनुवर्तते तत्राणुभयोः सापेक्षिक निरुपाधि कयो अस्तित्वं तत्र भावयोर्निर्धारणार्थं
 ही पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्य आत्मनः सत्कार्येणाधिकता स्तित्वप्रत्ययेनोपलब्धस्येति ॥ पश्चात्प्रत्यक्षमित्तसर्व
 पाधिरूप आत्मनस्तत्त्वो विदिता विंता म्या मन्योऽद्वयस्वभावो नेति नेति ह्यस्तुल्यमन एव देवमदृश्ये अना
 त्म्येऽनिलयेत्यादि श्रुति निर्दिष्ट प्रसीदति अनीमुखी भवति आत्मप्रकाशनाय पूर्वमस्तीत्युपलब्धवतः इत्येतदे
 वं परमार्थदर्शिनो यदा यस्मिन्काले सर्वकामा कामप्रित्यस्यान्यस्याभावात्प्रमुच्यंते चिरीयेते येऽस्य प्राक्प्रतिबो
 धादिदुषाह दिबुद्धौ श्रिता आश्रिता बुद्धिर्हि कामानामाश्रयो नात्मा। कामः संकल्प इत्यादि श्रुत्यंतराच्च। अथ तदा
 मर्त्यः प्राक् प्रबोधादासीत्स प्रबोधो तत्कालमविद्या कामकर्मलक्षणा स्य मर्त्यो विनाशादमृतो भवति गमनप्र
 योजकस्य मर्त्यो विनाशादमनानुपपत्तेरत्रैव प्रदीपनिर्वाणवत् सर्वबंधनोपशमाद्ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवती ॥२५॥

प३

म

भुतस्य

स

म

त्यर्थः कदापुनः कामानां मूलतो विनाश इत्युच्यते यदा सर्वप्रसिद्धं तेनेदमुपयांति विनश्यंति ॥ हृदयस्य बुद्धे रिरह जी
 वत एव ग्रंथयोगं थिवत्तद्वद्वन्धनरूपा अविद्या प्रत्यया मर्त्यार्थः ॥ अहमिदं शरीरं ममेदं धनं सुखी दुःखि वाह मि
 त्येवमादिलक्षणाः तद्विपरीतब्रह्मात्मप्रत्ययोजनाद्ब्रह्मैवाह मस्मि असंसारि ति विनष्टेष्वविद्याग्रंथिषु तन्निमित्तः
 कामाः मूलतो विनश्यति ॥ अथ मर्त्यो मृतो भवत्येतावद्धो तावदेव येतावन्मात्रेणाधिकमस्तीत्याशंका कर्तव्या
 अनुशासनं त्रिष्टि रूपदेशः सर्ववेदां तानामिति वाक्यशेषः। निरस्ता शेषविशेषव्या विब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्र
 तिब्रह्मसमस्तोऽविद्यादिग्रंथे जीवत एव ब्रह्म विदुषो न गतिर्विद्यत इत्युक्ते। अत्र ब्रह्म समश्नुते तत्कृत्वा तनतस्य
 प्राणाऽक्रामंति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति श्रुत्यंतराच्च। ये पुनर्मदं ब्रह्म विदो विद्यांतरशीलिनश्च ब्रह्मलोकमा
 जोयेच तद्विपरीताः संसारभाजः तेषामेव गतिविशेष उच्यते प्रकृतोक्तं ब्रह्मविद्याफलस्तत्तये। किंच अन्यद
 निविद्यापृष्ठाप्रकाशतस्याश्वफलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य इति मत्तारं नः तत्र शतं च शतसंख्याका एकाच सुषुम्ना
 नाम पुरुषस्य हृदयादिनिःसृतानां अयः शिरस्ता सोमधे भूर्धो नं त्रित्वाऽत्रिनिःसृता निर्गता एका सुषुम्ना ना
 मतयाऽतकाले हृदये आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् तया नो गुणोऽर्धमुपरि आयन गच्छन् आदित्यद्वारेण
 अमृतं त्वमरणधर्मत्वमापेक्षिकं आनूतसंपूर्वं स्थानममृतं हि भाष्यते इति स्मृतेः। ब्रह्मणा वा सह कालांतरे
 ण मुख्यममृतं त्वमेति मुक्ता भोगाननुपमान ब्रह्मलोकगतान विषकु नानाविधागतयोऽन्यानां द्रव्यक्रमेण नि
 मितं भवति। संसारप्रतिप्रत्यर्थी एव भवति इत्यर्थः। इदीनी सर्ववन्त्यर्थोपसंहारार्थमाह। अंगुष्ठमात्रं पुं पांतरा
 रु

त३

क०भा०

२६॥

निबन्धाव्ययकीवर्णनमाहा

मासदा जुनानां संबंधिनिहृदये न्निविष्टः । यथा व्याख्यातः । तं स्वात आत्मीयाद्यशिरात् प्रवेहेदु घृते तनिः कर्षण एय कृ कु
र्यादित्यर्थः । किमिवेत्युच्यते । मुं जादिवेषी कामंतस्थो धैर्येण अप्रमादेन तं शरीरा निष्कृष्टे विष्मत्तं विद्यात् विज्ञानीया
त् । शुक्रममृतं यथोक्ते ब्रह्मेति । दिवंचनमुपनिषत्परि समाप्त्यर्थः । इति शब्दश्च विद्यासूत्रार्थः । अयमाख्यायिका
र्थोपसंहारोऽधुना उच्यते मत्प्रोक्ता एतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं चक्रे । त्वं समस्तं सोपकरतां । सफलमित्य
त । नाविकेतो वरप्रदानो न्मत्प्राप्तं वा प्रप्यत्यर्थः । किं । ब्रह्मप्राप्तिः । नूतमुक्तोऽभवदित्यर्थः । कथं विद्या
प्राप्त्या विरजो विगतधर्मा धर्मो विमलः । विगतकामाऽविद्यश्च सन्न पूर्वमित्यर्थः । न केवलं नाविकेत ए
व अ न्योपि नाविकेतैव दध्यात्ममेव निरुपवरितं प्रत्यक् स्वरूपं प्राप्य तव मेवेत्यभिप्रायः । नान्यतरूपे अप्रत्य
ग्रूपं तदेव मध्यामेमेव मुक्तं प्रकारेण वेद विज्ञानातीत्येवं चित्तस्योपिविरजः सन्न ब्रह्म प्राप्या विमलं भवतीति
वाक्यशेषः । शिष्याचार्ययोः प्रमादकृताऽन्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपादननिमित्तदोषशमनार्थोऽयं शांति
रभिधीयते । सहनावावामवतु पातयतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः । सर्वपरमेश्वरः । उपनिषत्प्रकाशः । तः
। किंच सहनो नूनं तत्कालप्रकाशनेन नौ पातयतु सहे वावां विद्याकृतं वीर्यं सामर्थ्यं करवाचैह निष्याद
याचैह । किंच ते जस्विनौ ते जस्विनो रावयो र्यदधीत तत्स्यधीतमस्तु । अथ वा ते जस्विनौ । आवा न्यो यधी द
तं तदतीव ते जस्वि वीर्यवदस्त्वित्यर्थः । मा विदिषाचैह शिष्याचार्यो न्योन्यं प्रमादकृतान्यायाध्यनाध्यापन
दोषनिमित्तदोषं मा करवाहे इत्यर्थः । शांतिः शांतिः शांतिरिति त्रिवचनं सर्वदोषापशमनार्थमित्येवेति
॥ इति श्रीगोविंदतगवत्संन्यासपदशिष्यस्य परमहंसपवित्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः सूक्तोक्तोक्तस्य
उपनिषत्समाप्त्यर्थं ॐ श्री

७

बो

त

न विवेष्टि स्वव्यापारेषु न विवेष्टेन व्याप्रियते तामाहुः। यस्मां गतिं तामीदृशीं तदवस्थां योगमिति मन्यन्ते। विवोग
मेव संतं सर्वानर्थसंयोगवियोगतत्क्षणातिरयवस्थां यो गिनः एतस्यां ह्यवस्थां यामविद्याऽध्यापोपलब्धिं तस्य
रूपप्रतिष्ठ आत्मास्थिरमिन्द्रियधारणां स्थिरमवतामिन्द्रियधारणां बाह्यान्तराणां धारणां धारणा मित्यर्थः॥ अ
प्रमत्तः प्रमादवर्जितः समाधानं प्रतिनित्यं यत्नवांसदा तस्मिन् काले यदैव प्रवृत्तयोगो नवतीति सामर्थ्यादेव गम्यते
न हि बुद्ध्यादिवेष्टा न वे प्रमादसंज्ञऽस्ति तस्मात्प्रागे बुद्ध्यादिवेष्टे परमादप्रमादो विधीयते अथवा यदैवेन्द्रियाणां
स्थिराधारणा तदा नामैव निरंकुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽनिधीयते अप्रमत्तत्वा नवतीति। कुतः योगो हियस्मा
त्प्रभवोपपद्योपजनापायधर्मक इत्यर्थः। अतः अणायपरिहाराय अप्रमादः कर्तव्य इत्यभिप्रायः। बुद्ध्यादि
वेष्टा विषये चेद्ब्रह्म इदं तदिति विशेषतो गृह्येत। बुद्ध्याद्यपरमेव ग्रहणकरणानां वादनुपलभ्यमानं नास्त्यवत्र
तस्य द्विकरणोत्तरं तदतिस्ती प्रसिद्धं लोके विपरीतं चासदित्यतश्च अनर्थको योगोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वा
नास्तीत्यपत्तः। अयं ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते। सत्यं नैव बाधो न सानवक्ष्यता नैरपीन्द्रियैः प्राप्तुं शक्यत इ
त्यर्थः। तथापि सर्वविशेषरहितो पि ज्ञातो मूलमित्यवगतत्वादस्यैव कार्यप्रविलापनस्य अस्तित्वनिष्ठत्वात्
तथा हि तर्थादीं कार्यरूपं तारम्यपारंपर्येणानुगम्यमानं सत्तु बुद्धिनिष्ठमेकाऽवगमपतिसदापि विषयप्रवि
लापनेन प्रविलाप्यमाना बुद्धिः तदापि सा सत्यं पगर्तव्यं विलयते बुद्धिर्हि नः प्रमाणां सदसतो र्थात्त्यावगमे
सत्तं चेज्जगतो न स्यादसदन्वितमेवेदं कार्यं असदसदित्येवं गृह्येत न त्वेत

शोधपत्रं ५१३४८ सामे

विष्वक्कृन्नानाविधागतयोऽन्या नाद्रुतक्रमेणेतिमितंभवति। संसारे प्रतिपत्त्यर्थोऽवभवति इत्यर्थः। इदानीं
सर्ववल्याः योपसंहारार्थमाह। अंशं गेमात्रः पुरुषोत्तरात्मा सदा जनानां संबन्धिनिहृदये सन्निविष्टः। यथा व्या
ख्यातः। तं स्वात् आत्मीयाकरीरात् प्रवृत्ते दुष्टकृतनिःकर्षणं यत्कुर्यादित्यर्थः। किमिवेत्युच्यते। मुं जादिवे
षी कामंतस्थां चैरेण अप्रमादेन तं शरीरा निष्कृष्टं चिन्मात्रं विद्यात्विजानीयात्। मुक्तममृतं यथोक्तं ब्रह्मे
ति। दिवंचनमुपनिषत्परिस्मृत्यर्थः। इति शब्दश्च विद्यास्त्यर्थः। अयमारव्यापिकार्योपसंहारोऽ
धुना उच्यते मृत्युप्रोक्तां एतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं च कस्मिन्समस्तसोपकरणं। सफलमित्ये
त्। नाचिकेतो वरपुदानान्मृत्योर्लब्ध्वा प्रप्येत्यर्थः। किं ब्रह्म प्राप्नोऽभूत्मुक्तोऽभवदित्यर्थः।
कुण्डविद्याप्राप्त्या विरजो विगतधर्मी धर्मो विमृष्टः विगतकामाऽविद्यश्च सत्पूर्वमित्य
र्थः। न केवलं नाचिकेत एव अन्योपि नाचिकेतवदध्यात्ममेव निरुपचरितं प्रत्यक्षस्वरूपं प्राप्य
तत्त्वमेवेत्यभिप्रायः। नान्यतरूपं अप्रत्यक्षं तदेव मध्यात्ममेव मुक्ते प्रकारेण वेदविजानातीत्ये
वं विदुस्तोपि विरजः सत्ब्रह्म प्राप्त्वा विमृष्टमवतीति वाक्यशेषः। शिष्याचार्ययोः प्रमादकृताऽन्याये
न विद्याग्रहणप्रतिपादनमिति तदोषशमतार्थोऽयं शांतिरभिधीयते। स ह नावा वा मवतु पालय
तु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन। कः। स एव परमेश्वरः। उपनिषत्प्रकाशः। किं स ह नो भुनक्तु तत्फल
प्रकाशनेन। नो पालयतु स हैवावां विद्याकृतं वीर्यं सामर्थ्यं करवावहेति। व्याख्यातवहै। किं
च तेजस्विनो तेजस्विनो रावयो र्यदधीतं तत्स्वधीतमस्तु। अथ वा ते जस्विनो।

१२६

26

श्रीराम

١٩